

Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve “İlm-i Hikmet” Dersleri

İsmail Kara*

A FORERUNNER OF MODERN TURKISH PHILOSOPHY: EMRULLAH EFENDİ AND “COURSES IN PHILOSOPHY”

In the case of modernization of the philosophical terms and discussions on concepts, beside *Babanzâde Ahmet Naim* beğ, we must cite another eminent philosopher, *Emrullah Efendi* as well. *Emrullah Efendi* was a versatile person: educationalist, minister of education, encyclopaedist, lecturer at *Dârülfünûn* (the University of Istanbul), a member of the Science Terminology Committee which he tried to move up into an institution; and above all, the renovator and modernizer of the Turkish philosophical terminology. His great efforts in this respect should be mentioned together with those of *Babanzâde Ahmet Naim* and *Salih Zeki*. Here, subsequently we shall compare the terminology endeavours these three scholars had undertaken; and add to it the transcription of *Emrullah Efendi*'s text of the courses in philosophy (“*İlm-i Hikmet*”).

Keywords: Courses in philosophy, *Emrullah Efendi*, Modern Turkish philosophy, Philosophical terminology, Scientific concepts.

ÖZET

Modern felsefe ıstılahları ve kavram tartışmaları konusunda, Babanzâde Ahmet Naim Bey'in yanında, emek veren diğer bir felsefeci de Emrullah Efendi'dir. Maarif Nazırı olması, eğitimciliği ve ansiklopedi çalışması yanında modern felsefe ve bilim terimlerine Türkçe karşılıklar bulma konusundaki gayretleri, Darülfünûnda felsefe dersi hocalığı yaptığı dönemde yazdığı yazılarda ve müesseseseleşmesine destek verdiği *Istılahat-i İlmîye Encümeni*'nde devam etmiştir. Bu araştırmada Emrullah Efendi'nin bu çalışmalarından bazıları Babanzade Ahmet Naim ile Salih Zeki'nin aynı konudaki teşebbüsleriyle karşılaştırılarak verilecek; akabinde “İlm-i Hikmet” adlı ders notlarının çeviriyazısı sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Emrullah Efendi, Felsefe ıstılahları, İlm-i hikmet dersleri, İlmî kavramlar, Modern Türk felsefesi.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1911-1933 yılları arasında Darülfünûn'da felsefe grubu dersleri hocalığı yapan Babanzâde Ahmet Naim Bey'in (1873-1934) modern felsefe ıstılahları konusundaki çalışmaları ve kavram tartışmaları üzerinde araştırmalar yaparken¹, onun Emrullah Efendi'ye ve terim tercihlerine çok hususi bir yer tahsis ettiğini farkettim. Türkiye'de modern felsefe-bilim terimleri vadisinde nerede ise hiç farketmediğimiz bir mübeşşirle karşı karşıya idik.

Emrullah Efendi (Lüleburgaz 1858-İstanbul 1914), kendisinden bahseden hemen bütün kaynaklarda Maarif Nazırlığı, eğitimciliği (hususen Tuba Ağacı Nazariyesi), bir ölçüde de İttihat ve Terakki ile irtibatı ve ansiklopedik çalışmaları öne çıkarılarak ele alınıyordu. Halbuki *İkdam* gazetesinde yazdığı "Lisan" yazılarında² ve ilk baskısı 1318 (1900) tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in himayeleriyle yapılan *Muhitu'l-Maarif*'te modern felsefe ve bilim terimlerine Türkçe karşılıklar bulma meselesini kuvvetle hissetmiş, gündeme getirmiş ve tekliflerinin ilk ürünlerini de vermişti³. Erken teşekkül eden ve son devir Osmanlı aydınları arasında şifahî veya yazıya intikal etmiş olarak takip edildiğini gördüğümüz bu ilgi, giderek meslekî bir hüviyet kazanarak Dârülfünûn'da felsefe (hikmet) dersi hocalığı ve ilk müesseseseleşme çalışmalarını Maarif Nazırlığı sırasında kendisinin yaptığı İstılahat-ı İlmiye Encümeni teşebbüsü ile devam edecektir.

Vâkıa böyle olmakla beraber Emrullah Efendi'nin siyasî hayatı ve eğitimciliği felsefe, dil ve terminoloji sahasındaki çabalarını gölgelemiş veya modernleşme dönemi düşünce tarihimize ve felsefe çalışmalarına dair araştırmaların yetersizliği ve kaynak kullanımının zayıflığı burada da kendini göstererek onu, bugüne kadar sadece bir şekilde tayin edilmiş sahaya mahkûm etmişti.

Yeni yayınlanan bir ansiklopedi maddesinde onun "felsefe" dersi okuttuğuna ve ders notları şeklinde de olsa matbu ilk felsefe ve terbiye kitapçıkla-

- 1 Bu çalışmalarım daha sonra kitaplaştı: *Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Dergâh Yay., 2001.
- 2 Emrullah Efendi'nin bu imzasız yazıları ve doğurduğu tartışmalar için bk. Âgâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. bs., Ankara, TTK Yay., 1972, s. 200/dn. 1. Mehmet Akif'in, yakın dostu Emrullah Efendi'nin bu yazıları hakkındaki heyecanlı intibaları ve dostluğuna dair ziyadesiyle takdîrkâr ifadeleri için bk. Mehmet Akif, "Eski hatıralar", *Sırat-ı müstakim*, IV/85, s. 114-15 (11 R. ahır 1328/8 Nisan 1326) ve "Pek azim bir ziyâ" (Emrullah Efendi'nin vefatı üzerine, imzasız), *Sebilürşad*, XII/309, s. 404 (11 Şevval 1332/20 Ağustos 1330); İsmail Kara, "Akif murhumun bilinmeyen bir makalesi", *Dergâh*, sayı: 128, Ekim 2000, s. 3-5. Akifle Emrullah Efendi arasındaki yakın dostluk için ayrıca bk. Eşref Edip, *Mehmet Akif*, İstanbul, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357-1938, I, 185; Mithat Cemal, *Mehmed Akif*, İstanbul, Semih Lütfi Kitabevi, 1939, s. 50.
- 3 Başmuharriri: Emrullah, *Muhitu'l-Maarif*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1318 [1900], 639 s. "Asur Nazir-Habal" maddesine kadar gelen 1. cildi yayımlanabildi (bazı rivayetlere göre yayımı durduruldu; bk. Eşref Edip, *age*, I, 185); Nâzım ve mürettibi ve heyet-i tahririye reisi: Emrullah, *Yeni Muhitu'l-Maarif*, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1330-1328 [1912], 736 s. "Asuriye" maddesine kadar gelen 1. cildi yayımlanabildi. 1330-1328 tarihi cildin tamamlanmış olarak çıkış tarihidir, ansiklopedinin ilk forması Şaban 1329-Temmuz 1327 [1911] tarihinde neşredilmiştir; bk. *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, nu. 6, s. 1 ve 13 (15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327).

rından birinin müellifi olduğuna dair doğrudan bir işaretin olmayışı son bir örnek olarak verilebilir⁴. Halbuki bu maddenin kaynakları arasında zikredilen eserlerde okuttuğu dersler şöyle tasrih edilmektedir: 1. Osman Nuri Ergin'in *Türk Maarif Tarihi*'nde (İstanbul, Eser Neşriyat, 1977, III-IV, 1302), "Felsefe, Usul-i terbiye ve tedris"; 2. Ali Çankaya'nın *Mülkiyeliler Tarihi*'nde (*Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, III, 101), "Felsefe ve İctimaiyat"; 3. Mustafa Ergün'ün makalesinde ("Emrullah Efendi-Hayati, görüşleri, çalışmaları", *DTCF Dergisi*, XXX/1-2, 1982, s. 8) "Hikmet-i nazariye, Usul-i tedris ve terbiye". Kaynaklarda okuttuğu derslerin adları farklı şekillerde zikredilse de "felsefe" ve diğer adıyla "hikmet-i nazariye"⁵ dersi bütün kaynaklarda ve ilk ders olarak zikredilmektedir. (Ansiklopedi maddelerinde "hikmet-i nazariye" dersi geçmekle beraber bunun ne olduğuna dair herhangi bir tasrih yoktur). Ayrıca Dârülfünûn'da verdiği Felsefe ve İlm-i terbiye derslerinin matbu notları, merhum Özege'nin kataloğunda "görüldü" kaydıyla zikredilmelerine rağmen, -bir dipnot hariç-⁶ bizim tetkik ettiğimiz çalışmaların hemen hiçbirinde yer almamaktadır⁷.

Bu yazıda Emrullah Efendi'nin karanlıkta kalmış bir yönünü; felsefe dersi hocalığını, felsefeciliğini, felsefe-bilim terimlerine dair çalışmalarını kısmen de olsa aydınlatmak ve modernleşme dönemi Türkiye'sinde muhtasar felsefe kitabı teliflerinden birini neşretmek istiyoruz.

1. Emrullah Efendi'nin Felsefe Sahası ile Münasebetleri

Emrullah Efendi'nin felsefe meseleleriyle yakından ilgilenmesinin kaynaklarından biri şüphesiz onun dil meseleleriyle uğraşan bir eğitimci-aydın olması ve ansiklopedist tarafıdır. Modern felsefe, bilim ve terbiye (eğitim) is-

- 4 bk. "Emrullah Efendi", *DİA*, XI, 165-66. Bu maddede ve başka kaynaklarda *Sırat-ı müstakim*'de tefrika edilen ve bizim burada yayınladığımız "İlm-i Hikmet" yazıları da "konferans" olarak geçmektedir, halbuki yazıların daha ilk cümlesinde ("Bu sene yeni programlar mücebince asıl Felsefe okuyacağız") ve içinde bir-iki yerde bu metinlerin ders takrirleri olduğunu ifade eden ibareler bulunmaktadır. Ayrıca bk. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, 407-09.
- 5 1900'ün sonbaharında yeniden açılan Dârülfünûn nizamnamesinde Hikmet-i Nazariye dersi, bir bakıma felsefe grubu derslerinin ortak adı gibi telakki edilmiş; İlm-i ahval-i nefis (psikoloji), Mantık, Ahlâk, İlm-i bedâ'î (Estetik) dersleri de bu başlık altında mütalaa edilmiştir; *Düstur*'da neşredilen (Birinci tertip, VII, 659-64) Nizamnamedeki ders programlarından nakleden Ali Arslan, *Dârülfünûn'dan Üniversite'ye*, İstanbul, Kitabevi, 1995, s. 50.
- 6 Osman Kafadar, "Osmanlılarda Tanzimattan sonra felsefe eğitimi", *Türk Yurdu*, sayı: 151, Mart 2000, s. 40/dn. 7; aynı dipnot için bk. aynı yazar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul, İz Yay., 2000, s. 496.
- 7 1. Emrullah, *İlm-i Hikmet*, İstanbul, Metin Matbaası, 1327 [1909], 18 s. Dârülfünûn ve şuaabâtının dürûs-ı âliyesi, neşreden: Dârülfünûn (Özege, nu. 8935); 2. Emrullah, *İlm-i Terbiye*, İstanbul, İkdâm-Metin Matbaası, 1327 [1909], 10 s. Dârülfünûn ve şuaabâtının dürûs-ı âliyesi, Dârülfünûn neşriyatından (Özege, nu. 9052). Diğer ders notlarıyla içiçe basıldıkları için sayfa numaraları müteselsil değildir, bu yüzden burada sayfa numarası olarak verilenler toplam sayfa adedine işaret etmektedir. Metinlerin ikisi de büyük ebatla ve çift sütundur (Bütün aramalarıma rağmen kütüphanelerde bulamadığım bu neşirlerin bir nüshasından beni haberdar ederek fotokopilerini lütfeden meslektaşım Mustafa Kaçar'a, eksik sayfaları tamamlamamıza yardımcı olan meslektaşım Mustafa Erdoğan'a ve talebem Hanife Öztürk'e müteşekkirim).

tılahlarının Türkçede nasıl halledilebileceği meselesi etrafındaki problemlerle doğrudan karşılaşması da bu dil ve ansiklopedi çalışmaları sırasında olmuş gibi gözükmetedir. 1913 yılında İstilahat-ı İlmiye Encümeni'nin kurulmasıyla birlikte müesseseseleşme merhalesine gelecek olan modern felsefe-bilim ıstılahları problemine çözüm arayışlarını, sistematik olarak ilk başlatan kişi de odur. Dârülfünûn Edebiyat Şubesi'ndeki felsefe dersi hocalığı ise bütün bu süreçleri hızlandıran, tamamlayan âmillerden biridir.

Emrullah Efendi'nin nerede ise tamamen ihmale uğramış felsefî kişiliğinin ortaya çıkması için bu üç süreci eldeki sınırlı ve dağınık bilgilerin verdiği imkânları zorlayarak ve gevşek bir kronoloji ile ele almak gerekecektir.

1. Ansiklopedicilik tarihimizde önemli bir yeri olan *Muhitu'l-Maarif*'in, Sultan II. Abdülhamid'in himayesi ile 1318/1900 tarihinde yapılan ilk baskısının 2. sayfasına dercedilen ve Emrullah Efendi'nin kaleminden çıkma "Mahiyet-i eser" başlıklı kısa yazıda, projenin devâsa boyutları kadar müellifin dille ve modern felsefe-bilim, terbiye terimleri problemi ile yakın alakası da bütün haşmetiyle yüzünü gösteriyor. Ansiklopedi neşrinin ikinci maksadı olarak zikredilen husus, o günün ilim dünyasında tedavülde olan bütün ilmî, fennî (modern bilim ve tekniklerle alakalı) kelime, tabir, terim ve ıstılahları muntazam bir silsile içinde vermektir. Emrullah Efendi, belki de dönemin hassasiyetleri dolayısıyla dikkatli bir dil kullanarak Avrupa'da tedavülde olan terimlere Türkçe karşılıklar bulma konusunda gösterecekleri cehdi açıkça zikretmemekle beraber çalışmalarının akışı sırasında esas gerçekleştirmek istediği hususlardan biri de budur:

"*Muhitu'l-Maarif*i telif etmekte iki büyük maksat tasavvur olunmuştur: *Maksad-ı evvel*: Ulûm ve maarif-i mevcude ve müdevveneyi tekmil funûn ve furûu ile telhis edecek bir külliye-i ilmiye vücuda getirmektir. (...) *Maksad-ı sâni*: Lisan-ı ilm ü marifette tedavül eden lügât-ı ilmiye ve ıstilahât-ı fenniyeyi bir silsile-i muntazama tahtında zabt u tertip ederek lisan-ı ilm ü fenni tekml müfredatı ile cem' eyleyecek bir musannefe-i lügaviye teşkil eylemektir; o surette ki *Muhitu'l-Maarif* cihan-ı marifetin hal-i hâzırında ifade-i hakâyık için vaz' u istimal edilen ne kadar kelimât-ı ilmiye, tabirât-ı fenniye var ise bunların cümlesini hurûf-ı hecâ sırası ile müştemil olacak, daha doğrusu lisan-ı ilm ü marifetin mükemmel bir lügatnamesini teşkil eyleyecektir".

Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin himayesinde ikinci baskının çalışmalarının başladığı günlerde *Muhitu'l-Maarif* Cemiyeti kurma teşebbüslerinde bulunan⁸ ve bu cemiyetin "vasıta-i neşriyatı" olmak üzere ansiklopediyi destekleyici mahiyette 15 günlük *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetes*i'ni neşreden (bu gazete 7 sayı çıkmıştır) Emrullah Efendi, önceki hedeflere atıfta bulunduktan sonra yeni ilâve hedeflerini de tasrih ve tavzih etmektedir. Burada edebiyat, sanat ve mesleklerle ilgili terimlerin ilâve edilmesine ek olarak herhangi bir bilim disiplini (ilm-i müdevven) için birinci derecede lüzumlu olan ilim

8 1910 Eylülünde kurulan Cemiyet'in açılış merasimi 21 Kânunisâni 1326 tarihinde Bayazıt Umumi Kütüphanesi'nde yapılmıştır. Geniş katılımlı bu merasimin fotoğrafı *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetes*i'nin ilk sayısının kapağında neşredilmiştir.

dili ve bunun ıstılahlarla zaruri ilişkisi üzerinde durması dikkat çekiyor:

"*Yeni Muhitu'l-Maarif* de yine o maksadı gözetecektir. Yalnız bu eser-i cedit, bir musannafe-i lügaviye olmak haysiyetiyle ıstılahât-ı fenniye, edebiye ve sînâ'iyeyi câmi olduktan başka, lisanımızda bulunan bilcümle lügât-ı sâireyi de hâvi bulunacaktır. Yani kitabımız o haysiyetle bir muhit-i lügavî olacaktır. Maarif-i âdemiye mazisi ve hali itibariyle -istikbali de böyle olacağı bihakkın istidlâl edilebilir- ulûm (*sciences*), edebiyat (*lettres*), sînâ'ât (*beaux-arts*), hiref (*métiers*) kısımlarına tefrik edilir (...)

"İlm-i müdevven kelimât ile, lügât ile isbat edilir. İlim meâniden, meânî-i manzumeden ibarettir. Meâninin lisanda delilleri ise kelimelerdir. Mâna ile kelime beyninde ittisal o kadar şediddir ki düşünmek, tefekkür meânîye münhasır olduğu halde kelime ile düşünmek bir âdet-i zihniye, bir meleke-i dimağîye olmuştur. Zihin yeni bir mâna icad etti mi ona lisanda yeni bir kelime bulmak iktiza eder. Lisan bütün tekeyyüfât-ı zihniyenin âyinesi olmalıdır. Lisana bakdınız mı orada bütün mufassalât ve müfredâtıyla zihni görmelisiniz. Şu halde ilim ki bir emr-i zihnidir, bir emr-i mânevîdir; lisan ki bir emr-i zâhirîdir aralarında tekâfü-i tam bulunmalıdır. Mademki meânî kelimâtta tecelli ve ilim lisanda tahakkuk ediyor, meâniden kelimâta inerek bir ilmi tedvin eylediğimiz gibi kelimâttan meânîye çıkararak *muhitu'l-maarifi* teşkil edebiliriz"⁹.

Emrullah Efendi'nin, dile dair yazıları ile *Muhitu'l-Maarif* teşebbüsünün, aynı zamanda felsefe alanındaki öncü çabalarının ayrılmaz bir parçası olduğu vâkıası, yeni çalışmaların aksine kendisiyle eşzamanlı kaynaklarda tamamen ihmal edilmiş bir mesele sayılmaz. Nitekim Bursalı Mehmed Tahir, onun vefatından kısa bir zaman sonra yayınlanan *Osmanlı Müellifleri*'nde, bu yâkın alakanın tamamen farkında olarak şu değerlendirmeye yer verecektir:

"Denebilir ki bizde *İlm-i lisandan* ve *Felsefe-i lisaniyeden* ilk bahseden Emrullah Efendi olduğu gibi zamanlarına kadar her eli kalem tutanın girmekte bir beis görmediği lisanî münazarât ve münakaşâta bir *reng-i ilmî*, bir *kıymet-i fenniye* veren de ilk Emrullah Efendi olmuştur. Devr-i istibdadda başmuharriliği ile bir cildi tamamen tab' u neşredilmiş olan *Muhitu'l-Maarif* Emrullah Efendi'nin heykel-i ihâtası, âbide-i irfanı telakki edilmeğe şâyestedir. (...) Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn Felsefe muallimliğinde iken not ettirdikleri *Felsefe Dersleri* de müşârun ileyhin cidden fenniyât ve lisaniyâtta, felsefiyat ve tetebbuatta ne kadar mütebahhir olduklarını pek vâzih gösterir"¹⁰ (vurgular bizim).

2. Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn Edebiyat Şubesi'nde Hikmet-i nazariye (Felsefe, İlm-i hikmet) dersleri okuttuğu kesin olmakla beraber bu dersi hangi tarihte vermeye başladığı hususu, -yeni çalışmalardan biri hariç- ya hiç tasrih edilmemiş veya 1910 yılı gibi hayli geç ve yanlış bir tarih verilmiştir¹¹. Bugün itibariyle Meclis-i Maarif azası Emrullah Efendi'nin 1900 Son-

9 Emrullah, "Yeni Muhitu'l-Maarif", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, nu. 1, s. 5-6 (23 R. ahır 1329/14 Nisan 1327).

10 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1333 h. [1915], II, 95.

11 1910 tarihi için meselâ bk. Mustafa Ergün, *agm*, s. 8.

baharında yeniden açılan Dârülfünûn'a "Hikmet-i nazariyeden İlm-i ahval-i nefis" müderrisi olarak tayin edildiğini artık kesin olarak biliyoruz¹² ve muhtemelen aynı veya en geç bir sonraki yıl, İlm-i ahval-i nefis (Psikoloji) yanında İlm-i hikmet (Felsefe) de okutmaya başlamıştır.

Bununla beraber müderrisliğe başlama tarihi olarak 1900 yılını destekleyen başka matbu kaynaklar da var. Felsefe dersi talebelerinden Sabri Cemal Yalkut'un 1946 yılında anlattıkları, hem Emrullah Efendi'nin felsefe dersi takrirleri, ders notları/haşiyeleri, kullandığı yeni felsefi terim karşılıkları ve talebelerin derse ilgisi hem de felsefe hocalığının tarihlendirilmesi açısından istisnai bilgiler ihtiva etmektedir.

"*Dalgın filozof*: Felsefe; işte en ziyade gözümüzün yıldığı bir ders! Bunun adını dahi işitmemiştik. Çünkü idadilerde böyle bir ders okutulmazdı. Emrullah Efendi'nin felsefe dersleri bizi birdenbire şaşırttı. Evvelâ günlerce kendisini dinledik fakat doğrusunu söylemek lazımsa bir şey anlamadık. Sonra not tutmağa yeltendik, onu da muntazam yazamadık.

"Nihayet kendisi bize not yazıp vermeğe başladı. Lâkin arada geçen bazı felsefi istilahları ve sâireyi anlatmak için de bunlara dair ayrı haşiyeler yazmak lüzumunu hissetti. Öyle ki işin içinden çıkmak ilk zamanlarda bir hayli zor oldu. Bu zorluğu arttıran bir sebep de kendisinin kullandığı yeni terimlerdi. Meselâ *méthode* karşılığı bilinen *usul* kelimesini o yanlış buluyor, onun yerine Arapçada 'yol, cânip' mânasına gelen *nahiv* tabirini kullanıyor; *méthodoloqıee ilmu'l-enhâ* diyordu. Gene *sevk-i tabii* yerine de *insiyak* kelimesini alıyordu. Emrullah Efendi'nin -ki Meşrutiyet'ten sonra Maarif Nazırı oldu ve Tuba [Ağacı] Nazariyesi'yle şöhret buldu- o zaman felsefe terimlerini -tabii Arapça olarak- bulup koymakta büyük bir hizmeti vardır. Fakat ders takriri çok karışıktı. Bir bahisten bir bahse atlar, genç dimağları oldukça yorardı. (...) Bize Paul Janet gibi muharrirlerin filozofi eserlerinden istifade etmemizi tavsiye ederdi. Fakat ne yazık ki bizde o zamanlar bu kudret yoktu"¹³.

12 Müderrisler ve okutacakları derslerin listesi için bk. *İkdam*, 18 Ağustos 1316/31 Ağustos 1900 (Bu kaynak bilgisini Ekmeleddin İhsanoğlu'nun baskı aşamasında olan *Dârülfünûn Tarihi* kitabından meslektaşım Mustafa Kaçar vasıtasıyla edindim, kendilerine müteşekkirim); ayrıca bk. *Salname-i Maarif*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1319 h. [1901], s. 74. Bu resmi kaynaktan Dârülfünûn Edebiyat Şubesi "İlm-i ahval-i nefis" muallimi Emrullah Efendi'nin, bu memuriyete 30 Ramazan 1318 (1900) tarihinde tayin edildiği ifade edilmektedir.

Osman Kafadar kaynak belirtmeden "1900-1901 öğretim yılında 'İlm-i ahval-i nefis' dersini okuttuğu anlaşılmaktadır" demektedir (*Felsefe Eğitimi*, s. 144), ayrıca 1908-1923 yılları arasında Dârülfünûn'da felsefe grubu dersleri okutan müderrisler, okuttukları dersler ve yılları için hazırladığı tabloda, Emrullah Efendi'nin 1908-13 yılları arasında Hikmet-i nazariye, Usul-i terbiye ve tedris ve İlm-i ahlâk derslerini okuttuğuna işaret etmektedir (*age*, s. 495). Bizim görebildiğimiz kadarıyla Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn'da İlm-i ahlâk dersi de okuttuğu sadece bu kaynaktan geçmektedir.

13 Sabri Cemil Yalkut, "Dârülfünûn'dan muhtar Üniversite'ye", *Akşam*, 6. 8. 1946, s. 6 (Bu yazı ile birlikte birkaç metnin fotokopisini temindeki yardımları için talebem Hanife Öztürk'e müteşekkirim).

Sabri Cemal Yalkut'un, bu yazıda kendi Dârulfünun diploma merasimi için verdiği tarih 26 Nisan 1319 (9 Mayıs 1903)tür. Bu durumda kendisi 1900'da yeniden açılan Dârulfünun'un ilk talebelerinden biri olmaktadır ve felsefe derslerini Emrullah Efendi'den en erken 1900, en geç 1903 yılında okumuş olmalıdır.

Tarihlendirmede zorluk çıkararak veya farklı tarihlerin ortaya çıkmasına sebep olan hususlardan biri de Emrullah Efendi'nin Dârulfünun hocalığının başka görevleri dolayısıyla inkıtalara uğraması, bir zaman sonra tekrar başlamasıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahval kayıtları arasında ve vefatından sonra *Takvim-i Vekâyî*'de resmi hal tercümesini bulamadığımız için müderrisliğinin eksiksiz kronolojisini ve hangi yıllarda hangi dersleri okuttuğunu tam olarak tesbit etmek bizim için de mümkün olmamıştır¹⁴. Fakat inkıtalar mahfuz kalmak şartıyla XX. yüzyılın ilk senesinde başladığı hocalık vazifesinin 1913 yılına yani vefatından kısa bir zaman öncesine kadar devam ettiği açıktır.

Mehmet Ali Ayni'nin hatıralarında verdiği bilgiler de derslerin ne zamana kadar devam ettiği meselesini biraz daha vuzuha kavuşturmaktadır:

"Bir gün o zamanın Maarif Nazırı Şükrü Bey'den bir davet telgrafi aldım, (...) davetine hemen icabet ettim. Bana Felsefe muallimi Emrullah Efendi'nin (eski Maarif Nazırı, meşhur dalgın âlim) hastalığından dolayı istifa ettiğini, gerek onun gerekse kendisinin bu kürsüyü kabul etmeğini ısrarla istediklerini söyledi. Muvafakat ettim (5 Şubat 1327/1911). Fakat müfredat programının şekline ve seleflerimin tedris tarzlarına müttali olduktan sonra istifa ettim. Benden açığa kalan dersleri Ziya Gökalp'e teklif etmişler, lâkin o yalnız İctimaiyat'ı kabul ile Felsefe derslerini benim okutmaklığında ısrar etmiş. Bunun üzerine müderrislik vazifesini ifaya başladım (17 Mart 1330/1914). Bir müddet sonra Emrullah Efendi'nin okuttuğu bütün Felsefe derslerini bana verdiler (Birinciteşrin 1330)"¹⁵.

Kaynak olarak bu yazıyı da kullanan Ali Çankaya'nın, "Nazırlıktan çekildikten sonra bir taraftan mebusluğa devam ederken diğer yonden de Dârulfünun Edebiyat Şubesi Felsefe ve İctimaiyat müderrisliğine devam etti. Bu görevdeki durumunu da o zaman ki öğrencilerinden Sabri Cemil Yalkut şöyle anlatmaktadır" demesi bir zühul eseri veya eksik bir ifade olmalıdır (bk. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, III, 101). Çünkü iki tarih arasında yaklaşık 10 sene bulunmaktadır. Emrullah Efendi'nin Felsefe ve İlm-i Terbiye derslerinden ayrı olarak "İctimaiyat" dersi müderrisliği de yaptığı kaydı ise -bizim görebildiğimiz kadarıyla- ilk defa bu kaynakta zikredilmektedir ve doğru olmamalıdır.

14 Prensip olarak Sicill-i Ahval kayıtlarını da kullanan M. Zeki Pakalın'ın "Emrullah Efendi" maddesinde de müderrisliğiyle ilgili bilgiler eksiktir; bk. *Sicill-i Osmanî Zeyli*, V, 1209-19, yazma, TTK Kütüphanesi (Bu maddenin fotokopisini lütfeden Ali Birinci üstadımıza müteşekkirim).

15 *Mehmet Ali Aynî-Hatıraları, Canlı Tarihler-2* içinde, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1945, s. 83. Müderrisliğe ilk başlama tarihi olarak 1911 yılının verilmesi yanlış olmalıdır çünkü Ayni'nin idarecilik ve valilik görevleri, resen emekliye sevk edildiği 1913 yılına kadar devam etmiştir. Nitekim bu eserin baş kısmındaki kısa kronolojik biyografide (s. 6) Felsefe dersi müderrisliği için 1913, Felsefe tarihi dersi müderrisliği için 1914 tarihleri verilmektedir.

3. Çok önemli çalışmalar yapmış ve -biri nâtamam olmak üzere- üç adet felsefe-bilim-sanat terimleri sözlüğü¹⁶ yayınlamış İstilahât-ı İlmiye Encümeni'nin¹⁷ de fikir babası Emrullah Efendi idi ve böyle bir encümenin kurulması için gerekli ilk çalışmaları Maarif Nazırlığı sırasında başlatmıştı¹⁸. Eldeki sınırlı bilgiler onun niçin böyle bir encümen düşündüğü sorusuna doğrudan ve tam olarak cevap vermiyorsa da lisan meselelerine olan yakın ilgisi, ansiklopedistliği, Dârülfünûn'da Felsefe hocalığı ve ders notları kitabı yazma teşebbüsleri hesaba katıldığında bunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Nitekim *Yeni Muhitu'l-Maarif*'in neşir çalışmaları sırasında hazırladığı küçük bir kitap hacmindeki 40 maddelik "umumi program"ın "İstilahât-ı İlmiye ve Fenniye" başlığı altındaki 29-31. maddeleri¹⁹ okunduğunda, ansiklopedi ile irtibatlı olarak terim problemi üzerinde hem muhteva hem de teknik mânâda ne kadar kafa yorduğunu görmek mümkün olacaktır. Mevcut kaynaklar ve bilgiler müvacehesinde, İstilahât-ı İlmiye Encümeni'nin nizamnamesi hazırlanırken ve encümenin çalışma tarzı düzenlenirken burada yer alan bilgi ve tekliflerden ziyadesiyle yararlanıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Emrullah Efendi'nin İlm-i terbiye dersi hocası olması ve maarifçiliği de bu süreci tahkim etmiştir. Onun Maarif Nazırlığı sırasında hazırlıkları başlatan ve halefi Şükrü Bey zamanında fiiliyata çıkan ıstilah çalışmaları düşüncesi her şeyden önce bir "maarif" meselesiydi; tercüme-telif-uyarlama ders kitapları ve ders takrirlerinin hangi esaslara tabi ıstilahlar üzerinden yazılıp anlatılacağı çözülmesi gereken bir problem olarak eğitimcilerin önün-

İbnülemin'in *Son Asır Türk Şairleri*'nde (3. bs., İstanbul, Dergâh Yay., 1988, I, 154) yer alan, "Dârülfünûn Felsefe müderrisi Emrullah Efendi'nin tedristen çekilmesi üzerine onun sevkiyle Dârülfünûn Felsefe-i umumiye ve Tarih-i felsefe müderrisliğine tayin olundu" ibaresi de Ayni'nin kendi beyanına dayanıyor olmalıdır. Ayrıca bk. İsmail Arar, "Ayni, Mehmet Ali", *DİA*, IV, 273.

16 İstilahât-ı İlmiye Encümeni tarafından hazırlanan ve Fransızca terimlere göre alfabetik olarak yayınlanan biri nâtamam üç eser şunlardır: 1. *İstilahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan İstilahât Mecmuasıdır*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, 74 s. 1132 Fransızca terime bir veya birden fazla karşılık verilmektedir; 2. Câmî'i: Celal Esad [Arseven], *İstilahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan İstilahât Mecmuasıdır*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330 [kapakta 1331 tarihi verilmektedir], 109 s. 1004 Fransızca terime bir veya birden fazla karşılık verilmekte; birçok maddede ise karşılıktan öte bir iki cümlelik açıklama ve tarifler de yer almaktadır; 3. *Kamûs-ı İstilahât-ı İlmiye*, İstanbul, 1333, 210 s. Bazı maddelerde açıklama ve tarifler de yer almaktadır (Yalnız A harfi).

17 Encümen hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "İstilahât-ı İlmiye Encümeni", *DİA*, XIX, 207-09; İ. Kara, *age*, s. 40-65; Abdullah Uçman, "İstilahât-ı İlmiye Encümeni", *Tarih ve Toplum*, sayı: 239, Kasım 2003, s. 10-18.

18 Rıza Tevfik'in, "Vâkıa böyle bir niyet-i müstahsene, Maarif Nezareti'nde çoktan beri doğmuş ve hatta nâzır-ı sâbık Emrullah Efendi merhum, öteden beri bir *Muhitu'l-Maarif* vücuda getirmek için sarf-ı mâ-hasal etmişti. Fakat bir *Kamûs-ı İstilahât* yapılamamasına sebep de merhum-ı muhteremin tek başına böyle bir işi başarabilmek hususundaki emel ve himmeti ve hele şayan-ı tahsin olan gayreti idi" ifadeleri için bk. R. Tevfik, "Bazı izahat", *Mufassal Kamûs-ı Felsefe*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1330, I, 3.

19 bk. "Mesai-i muhîta-2", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, nu. 3, s. 11-13 (26 Cemaziyevlevvel 1329/12 Mayıs 1327). Gazetenin 2 ve 3. sayılarında yayınlanan bu umumi program çift sütun üzerinden 25 sayfadır.

deydi. Elimizdeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla ıstılah kitapları hazırlama çalışmaları da -öncelik onlara verilmekle beraber- felsefe grubu ve bilim (fen) terimleriyle sınırlı değildi; meselâ Kâzım Nami Duru'nun aktardığına göre Terbiye ilmi ıstılahları da daha işin başında konuşulanlar arasındaydı²⁰.

Babanzâde Ahmet Naim Bey'in *İlmü'n-Nefs* tercümesinin, batı dillerinden Türkçeye ilk "bütün tercüme" olduğuna işaret eden ve bunu da Ahmet Naim'in şark ve garp felsefesi kadar Arapça ve Fransızca'yı çok iyi bilmesine bağlayan Muallim Cevdet, sözü Emrullah Efendi meselesine intikal ettirdiğinde şunları söylemektedir:

"Ondan [Babanzâde'den] 16 yıl evvel Dârulfünûn'da felsefe dersi vermiş olan Emrullah Efendi merhum, Naim Bey derecesinde pek kuvvetli Arapça bil[mek]le beraber ıstılah koyacak kadar bu dilden nasibi vardı. Ve Fransızca felsefî mefhumlarla tabirleri pek iyi kavramış idi. Hakikaten geniş mütalâa sahibi idi. Bundan ötürü bir psikolojya ve mantık kitabı tercüme etmesi ondan beklenirdi. Belki de Türkçeye böyle bir kitap çevirmişti, ancak basılmamıştır. Emrullah merhumun bu kudrete sahip olduğu *Muhitü'l-Maarif*'te koyduğu ıstılahları sabittir. 1316'da neşrelediği bu pek mühim eserde kullandığı ıstılahları Naim Bey beğenir ve 'Bu zat garp felsefesine Türkiye'de yol açan bir âlimdir' derdi. *İlmü'n-Nefs*'in sahifelerinde Emrullah Efendi'yi hörmetle anar ve koyduğu ıstılahları ekseriyetle tasvip eder"²¹.

Felsefe terimleri konusunda döneminin kulak kabartılan isimlerinden biri olarak Emrullah Efendi'nin, fikir babası olduğu İstılahât-ı İlmiye Encümeni azasından olup olmadığı meselesi henüz tam açıklığa kavuşturulamamış bir konudur. Encümen'in yayınladığı *Sanâyi-i Nefise* ıstılahları kitabında verilen (s. 2) eldeki tek üyeler listesinde Emrullah Efendi'nin adı geçmemektedir²². Onun bir önceki Maarif Nazırı olduğu hesaba katıldığında aynı nezarete bağlı bir encümenin resmi azası olmasının bürokratik teamüller itibarıyla doğru olmayacağı ve bunun için listede zikredilmediği düşünülebilir. Belki başkaca şahsî sebepler veya fahri üyelik de sözkonusu olabilir. Fakat Babanzâde'nin aşağıdaki ifadelerinden açıkça anlaşıldığına göre Emrullah

20 "Nazır Şükrü Bey'in teşkil ettiği bir heyet Fransızca *Terbiye Lügatı-Dictionnaire de Pédagogie*'i tercüme etmeye başlamıştı. Bu heyetlerde tercüme vazifesini yapacak arkadaşlar arasında ben de vardım"; Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957, s. 71.

Kâzım Nami'nin çalışmalarından bazı örnekler, "Terbiye ıstılahları" başlığıyla *Muallim* mecmuasında neşredilmiştir: sayı: 3, s. 93-95 (15 Eylül 1332) ve sayı: 5, s. 150-53 (15 Teşrinievvel 1332).

21 Muallim Cevdet İnançalp, *Müderri Ahmet Naim*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1935, s. 15-16.

Babanzâde de Muallim Cevdet'ten yaklaşık 20 sene önce, *İlmü'n-Nefs*'in takdim yazısında ona kaynak olabilecek değerlendirmeler yapmıştı: "Ezcümle Emrullah Efendi merhumun ihata-i ilmiyesi bize pek kıymetli âsâr-ı felsefiye bırakmağa kâfi iken kendisinden yadigar kalan hisse-i istifade, talebesinin elinde veya sadece kulağında kalan gayrimatbu takrirlerine inhisar etmiş (...)"; Georges L. Fonsegrive, trc. Ahmed Naim, *Mebâdi-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1331, s. 3.

22 bk. İ. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 47-49.

Efendi Encümen'in çalışmalarına ve müşterek tartışma toplantılarına etkin bir şekilde katılmakta ve tekliflerinin bir kısmı üyeler tarafından tartışılıp kabul edilmektedir:

“*Sime* ile *visâm* nişan ve alamet ve hayvana vurulan damga ve sûret mânâsınadır. Emrullah Efendi merhum bir resmin, bir şeklin taslağı mânâsına gelen *schéma* kelimesinin *sime* lafz-ı Arabîsinden me’hûz olduğunu beyan ederek iki lafzın yekdiğere mukabil istimal edilmesini teklif etmiş ve İstilah Encümeni'ne kabul ettirmiştir”.

“Emrullah Efendi merhum iradeden *irtiyâdı*, fakir de meşîetden *şî'eyi* teklif ettim. İstilah Encümeni'nin felsefe ıstılâhatı meyanında, ikincisi kavs arasında olmak üzere her ikisi de mukayyedir”.

Babanzâde'nin ifadelerine benzer bir beyanı da yine İstilahât-ı İlmiye Encümeni azası Elmalılı Hamdi Efendi'nin yazısında görüyoruz:

“(...) *Millet* henüz faaliyete geçmeyen ve devlet mefhumunu iktisab eylemeyen hâlet-i ictimaiyeye de sâdık olabilir, fakat hal-i faaliyette olup teşahhus-ı hukukîsini istikmâl eylemiş bulunan millet lisan-ı şer'-i İslâm'da *ümme*t mefhumuna mâ-sadak olur. Emrullah Efendi merhum *ümme*t kelimesini ümmî kelimesiyle alakadar zannederek *nation* tabirini *millet* diye ifade etmeyi tercih etmiş idi. O zamandan beri *ümme*t mefhumu zayı edilmiş ve istihfakâr bir telakkiye maruz kalmıştır. İstilahât Encümeni'nde bilâhîre birleştiğimiz zaman bu kelimenin *ümme* ve *ümme* tabirleriyle değil *imam* tabiriyle alakadar bulunduğunu izah eylemiş ve kabul ettirmiş idim. Maatteessüf hata-yı sâbıkı tashihe fırsat elvermeden vefat etti”²³.

Bir diğer Encümen azası Ziya Gökalp'in, *Türkcülüğün Esasları*'nda, Encümen'de “*attention*” terimine karşılık bulma tartışmalarını aktarırken, “Bu esasa istinaden fesahatçılar ‘*attention*’ kelimesine mukabil aramağa başladılar. Birisi [Babanzâde] ‘*tahdik*’ kelimesini ileri sürdü, bir diğeri ‘*iltifat*’ kelimesini teklif etti”²⁴ demesi de Emrullah Efendi'nin toplantılara fiilen katıldığı'nın bir diğer yazılı işaretidir, çünkü “*iltifat*” teklifinin ona ait olduğunu Babanzâde'nin açıklamalarından biliyoruz.

Bu bilgiler bize göre Emrullah Efendi'nin fiili olarak İstilahât-ı İlmiye Encümeni içinde yer aldığı'nın açık işaretleri olarak değerlendirilmeye müsaittir.

*

Bu kısmı Akif'in, Emrullah Efendi'nin vefatı üzerine yazdığı imzasız yazıyı aktararak nihayete erdirelim:

“*Pek azîm bir ziyâ'*: Son zamanlarda pek kıymetli birçok evladımı kaybe-

23 Paul Janet-Gabriel Séailles, *Tahlili Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâba'de't-tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye*, trc. Elmalılı M. Hamdi, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341/1339 [1923], s. 18.

24 Ziya Gökalp, *Türkcülüğün Esasları*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s. 102-03.

den âlem-i İslâm beş on gün evvel [14 Ağustos 1914] Emrullah Efendi hazretleri gibi dünyalar değer bir vücud-ı muazzezden daha mahrum oldu. Merhum-ı müşârun ileyhin pek erken, pek vakitsiz irtihali yalnız vatan-ı Osmanî için değil, bütün cihan-ı İslâm için telâfisi cidden müşkil bir zıyâ'-ı elimdir. Hakikat, ihata-i ilmiyesindeki vüs'at, fikrindeki isabet, mesaisindeki ciddiyet, kalemindeki kuvvet, ahlâkındaki meta-net, vicdanındaki safiyet Emrullah'ı pek çoğumuzun, hatta sevk-ı hayal edemeyeceği kadar yükseklerle çıkarmıştı.

"Kendisini yakından tanıyanlar, meclis-i fezâilinden müstefiz olanlar, yazılarını okumuş olanlar onun nasıl bir nâdire-i zaman olduğunu teslim etmek için delâile, berâhine muhtaç olmazlar.

"Emrullah'ın pek muhik olan iştihar-ı ebedisi onbeş sene kadar evvel [*İkdam*'da] neşr etmiş olduğu lisan makaleleriyle başlar ki o kuvvette bir yazıyı o zaman değil bugün bile matbuat-ı Osmaniye muhiti maalesef göremiyor.

"Meşrutiyet'i müteakip de millet bir hayli mesai-i tahrirânesinden müstefid oldu. Ancak bir müddet siyasiyât ile meşgul olması kendisinin asıl ilm ü irfan sahasında göstereceği faaliyeti bittabi tenkîs etti²⁵. Emrullah'dan bu vatan asıl bundan sonra hizmet görecek, asıl bundan sonra gereği gibi istifade edecekti. Çünkü artık siyasiyât âleminden çekilmiş idi; artık neşriyat-ı ilmiyeye hasr-ı vücud etmek kararını vermiş idi. Vâ esefâ ki ecel o vücud-ı muazzezi bize çok gördü. İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ün"²⁶.

2. Emrullah Efendi'nin Felsefe Terimi Tekliflerine Dair Birkaç Not

VIII. asrın son çeyreğinde başlayan "mektepleşme" süreci, Osmanlı aydınlarının yeni bir problem olarak modern felsefe-bilim terimleriyle karşılaşmasını hazırlayan en önemli sebeptir. Telif-tercüme-uyarlama ders kitabı hazırlama ihtiyacı ile muhtevanın ve dilin bir ölçüde yerleştirilme çabaları, nihayet dinle, İslâm kültürüyle şu veya bu düzeyde bir uyum arama gayretleri, felsefe grubu başta olmak üzere pozitif bilimler, tıp, sanatlar, hukuk, mühendislikler, eğitim hatta mesleklerle alakalı terimlerin Türkçede nasıl karşılanacağı meselesini ciddi bir çalışma alanı olarak gündeme getirmişti.

25 Bu konuda Bursalı Mehmed Tahir de Akif'le aynı fikirdedir: "Kırkkilise mebusluğu ile başlayan hayat-ı siyasiyesi Maarif Nazırlığı'na kadar kendisini irtikâ ettirmiş ve bazı tekkârî ve levâiyih-i siyasiyesi ulûm-ı siyasiyedeki yed-i tûlâsını isbat eylemiş ise de hayat-ı ilmiyesinin inkişafâtına ve milletin müşârun ileyhten bi-hakkın beklediği irfanî hizmetâtın ifâsına engel olmuştur"; *Osmanlı Müellifleri*, II, 95-96.

26 "Pek azîm bir zıyâ", *Sebilürreşad*, XII/309, s. 404 (11 Şevval 1332/20 Ağustos 1330). Bu vesile ile Emrullah Efendi'nin nazırlık sırasındaki faaliyetlerinden birine dair haberi de zikrederim: "Maarif-i Umumiye nâzırını Emrullah Efendi, eslâf-ı kiramın kütüphanesi-i irfan-ı millete bir yadigâr-ı güzini olan pekçok âsâr-ı nâdire ve nefise-i İslâmiyenin bazı Avrupa matbaaları tarafından tab' u temsil edildikleri halde memleketimizde nüshaları ma'dûm denilecek derecede mahdud olduğunu nazar-ı dikkate alarak o gibi âsârın Matbaa-yı Âmire'de tab' u temsili için erbab-ı vukuf u ihtisastan mürekkep bir heyete havale-i keyfiyet edilmesini tensip eylemiştir. Mezkûr heyete Meclis-i Maarif azasından Hacı Zihni Efendi hazretleri riyaset edecektir"; "Asâr-ı nefise-i İslâmiye", *Sırat-ı müstakim*, III/72, s. 318 (8 Muharrem 1328/7 K. sâni 1325).

Yeni üretilecek ve tedavüle sokulacak Türkçe felsefe-bilim terimlerinin, İslâm dünyasının ilim dili olması hasebiyle Arapça asıllı olması bütün aydınların ittifakla kabul ettiği bir ilke olmakla beraber bunun nasıl tatbik edileceği konusunda bazı farklı görüşler teşekkül etmişti²⁷. Emrullah Efendi bu farklı görüşler yelpazesinde hususi bir yerde duruyor.

Burada zikredeceğimiz Emrullah Efendi'ye ait felsefe terimi tekliflerine dair fikir verici örnek notlar, ağırlıklı olarak Babanzâde'nin zikrettikleri ile Emrullah Efendi'nin "İlm-i Hikmet" dersleri metinlerine ve *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesinde*ki bazı yazılarına istinat ediyor. Bununla beraber diğer müelliflerin metinlerinde rastladığımız Emrullah Efendi ile alakalı ıstılah anekdotlarını da alfabetik sıra içinde ve kaynaklarını göstererek zikrediyoruz. *Muhitu'l-Maarif* başta olmak üzere devrin kaynakları ve felsefe grubu kitapları üzerinden yapılacak daha geniş bir tarama büyük bir ihtimalle önümüze Emrullah Efendi'ye ait çok daha fazla ıstılah teklifi ve tartışması çıkaracaktır.

Kısaltmalar:

Babanzâde, **İN**: Georges L. Fonsegrive, trc. Ahmed Naim, *Mebâdi-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs*, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331.

Emrullah, **İH/1**: Emrullah Efendi'nin 1324 (1908) yılında *Sırat-ı müstakim*'de neşredilen ve bu yazının sonunda verdiğimiz "İlm-i Hikmet" metni.

Emrullah, **İH/2**: Emrullah Efendi'nin 1327 (1909) yılında Darulfünûn ders notları arasında neşredilen "İlm-i Hikmet" metni.

Emrullah, **YMMG**: Emrullah Efendi'nin *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesinde*ki yazıları (7 sayı, 23 Rebiulahir 1329/14 Nisan 1327 - 9 Ramazan 1329/20 Ağustos 1327).

İİE, **FI**: *Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kâmus-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır*, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1330.

Kara, **BFDK**: İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiyeye Girişi*, İstanbul, Dergâh Yay., 2001.

S. Zeki, **FİFA**: A. Bertrand, *Mebâdi-i Felsefe-i İlmiye ve Felsefe-i Ahlâkiye-Kitab-ı Evvel-Felsefe-i İlmiye*, trc. Salih Zeki, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1333.

alet (*organe*): Merhum Emrullah Efendi *organe* kelimesini *alet*, *organique* sıfatını da *âli* diye tercüme ederdi ki pek doğrudur. Zira uzuv Fransızca *membre* mukabilidir. Her alet uzuv değilse de her uzuv bir alettir. Bizdeki felsefe ve kelâm kitaplarında *organes des sens* karşılığı olarak hep *âlât-ı havass*, *âlât-ı meşa'ir* denilmesi de bu tercümedeki isabete delildir. Artık bilmem tabiiyat ile iştiğal eden ulemamız *uzuv* kelimesini bırakıp da *alet*, *âli*, *cümle-i âliye* tabirlerini istimale razı olurlar mı? (Babanzâde, **İN**, 39; Kara, **BFDK**, 143; Emrullah, **İH/2**).

ehl-i hile veya **mücerribûn** (*empiristes*): (Emrullah, **İH/2**).

ehl-i nazar (*rationaliste*): (Emrullah, **İH/2**).

27 Bu konularda fikir edinmek için bk. İ. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 23-39.

eys (Emrullah, İH/2).

faraziye veya **müsâdere** (*hypothèse*): (Emrullah, İH/2).

felsefe (*philosophie*): Felsefe kelimesi Yunanî bir tabirdir. Yalnız Araplar lisanslarına tamamiyle tasarruf ettiklerinden Yunanîlerden aldıkları gibi bırakmamışlar, kendi kalıplarına tatbik ederek adeta Araplaştırmışlardır.

Fransızlar bizim felsefe ve hikmet kelimelerine mukabil olmak üzere yine aynı asıldan olan *philosophie* kelimesini istimal ederler. Bu ilim ile iştiغال eden daha doğrusu bu ilimde ihtisas kesb eyleyen kimselere de *feylesof* itlak edilir ki bu ismin hâiz olduğu mâna-yı mürekkebe nazaran *muhibb-i hikmet* demek olur.

Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma'kûlât dairesinde hareket eyleyen demektir (Emrullah, İH/1).

hakîm-hükemâ (*sage*): Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma'kûlât dairesinde hareket eyleyen demektir. Hakâyık-ı eşya tabirinde ise hem âlem-i tabiatta ve fitratta mevcut olan hikemiyât, hem de insanın kendisinde tecelli eyleyen hadisât-ı nefsanîenin hikmetleri dahildir. Âlemde, mâna-yı kâinatta mündemic bu kadar hakâyık-ı tettebbu etmekteki istihaleden kat'-ı nazar, böyle harikulâde, sahâif-i mevcudatta mestûr bunca me'ânî-i veleh-efzâyı idrâk eylemiş bir kimse tasavvur dahi olursa *sage* tabirinin kendi hakkında istimalini çok görecektir. Bunun için hükemâ-yı Yunanîyeden Sokrat *sage* tabirine bedel *muhibb-i hikmet* mefhumunu veren *filosofos* lüğatinin kabulünde ihrâz-ı tekaddüm etmiştir (Emrullah, İH/1).

havelân (*évolution*): Batı dillerinden aldığımız *évolution* kavramını önce *tekâmül* kelimesiyle karşıladık. Fakat kelime yerinde değildi. *Tekâmül* ve *tekemmül* kelimeleri *perfectionnement* anlamına geliyordu. Halbuki *évolution*un bu kelimelerle hiçbir ilgisi yoktur. O yalnız bir halden başka bir hale geçmeyi, değişmeyi ifade eder. Sathi olan şekil değiştirmesinden (*transformation*) ayırmak için ayrı kelime kullanmak da gerekiyordu. Emrullah Efendi bu ihtiyacı duyduğu için *havelân* kelimesini ileri sürmüştü. Türkçede bulunan *evrim* bu ihtiyacı karşılamaktadır. (Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya, Selçuk Yay., 1966, II, 492/dn. 11; 2. bs., İstanbul Ülken Yay., 1979, s. 297/dn. 436).

hikmet (*philosophie*): bk. felsefe

ihlâl [ha ile] (*localisation*): *İhlâl* kelimesi Emrullah Efendi merhumun *localisationa* mukabil bulduğu pek hoş bir tabirdir. Bu kelime bir şana, bir hâssaya ve bir kuvvete bir mahal tayini demek olup noktalı *ihlâl* [hı ile] karıştırılmaması lazımdır. "Zaman içinde ihlâl" mecazî bir tabir olup zaman-ı mazideki ân-ı vukû'u tayin demektir. (Babanzâde, İN, 283; Kara, BFDK, 203).

ilâm (*avertissement*): Bir eser telif olunup bittikten sonra neşr edileceği zaman, kariîm-i esere taalluk edecek ilân kabilinden kitabın baş tarafına bazı sözler derc ederler; öyle sözler ki eserden değildir, mahiyet ve künhü itibariyle esere hiç taalluk ve irtibatı yoktur, yazılmasa eserden hiç bir şey eksik olmaz yani eserin bir cüz-i lâzımı değildir, yalnız eser hakkında kariîleri alakadar edecek bazı malumat vermek için yazılır. Buna Fransızcada *avertissement* derler. Biz ilâm dedik. Çünkü kariîlere bazı şeyler ihbar ve ilâm ediyor. (..)

Dibace: De'b-i musannifindir ki kable'ş-şurû' kitaba bir dibace yazarlar. Dibacenin azçok esere irtibatı vardır, sırf kariîler ve müşteriler için yazılmaz, kitap için yazılır, bir nevi mukaddimedir. (...)

Mukaddime: Mukaddime eserdendir, eserin bir cüzüdür, cüz-i mukaddemidir. Bunda eserde mevzu-i bahs olan ilmin, mesâilin mevkûf olduğu usul ve mebâdi temhîd edilir. (...) (Emrullah, **YMMG**, nu. 6, s. 8-9).

ilm-i aded (*arithmologie*): (Emrullah, **İH/2**).

ilm-i cism-i aklî (*cosmologie rationnelle*): (Emrullah, **İH/2**).

ilm-i enhâ, nahv (*méthode*): *Méthode* kelimesi *usûl* ile tercüme edilmek yeni adet olmuştur. Halbuki külliye yanlıştır. (...) Bu Yunanca kelime kütüb-i ilmiye-i Arabiyeye *tarik* lafzıyla geçmiştir. (...) Örf-i ehl-i ilimde *méthode* şüphesiz *tarik*dir. *Methodologie* de *ilm-i turuk* olmak lazım gelir.

Emrullah Efendi merhum bu kelimeleri *Nahv* ve *İlm-i enha* ile tercüme ediyordu. Vâkıa nahv'in bir mânası da tarik olup *Keşşâfu Istilahâti'l-Fünûn* sahibi Şeyh Muhammed Ali Tehanevî herhangî bir ilme şurû'dan evvel maksûd olan *ruûs-ı semaniyenin* sekizincisi olarak *inhâ-i talimiyeyi* zikir ediyorsa da felsefe ve kelâm uleması beyninde bu tabir şâyi değildir. Ve hemen hemen diyebilirim ki Şeyh-i müşarun ileyh bu lafzı kullanmakta münferid kalmıştır.

Maamafih herhalde Emrullah Efendi merhumun ıstılahı [*Nahv* ve *İlm-i enha*] lafız ve mâna itibariyle *usûlden* çok daha iyidir. Bir ilmin *usûlü* o ilmin istinat edebileceği mebâdi ve kavâidi-i külliye olabilirse de *tarik-ı tevassulü* değildir. Bir de bu kelimeyi müfred itibar edersek cem'i ne olacak?²⁸

Herhalde *Istilah Encümeni*'nin ıstılah-ı avamda bile şahidi bulunmayan bu hata-yı nevezuhuru iltizam ederek metoda *usûl* ve metodolojiye *usûliyyât* demesi şayan-ı kabul olmasa gerektir²⁹. (Babanzâde, **İN**, 49-50; Kara, **BFDK**, 297-98, Ayrıca bk. Emrullah, **İH/1** ve **İH/2**).

28 Emrullah Efendi'nin "enhâ"yı kullanışına örnek: "(...) Herbir ilme taalluk eden mebahis-i şettâ eserden tefrik edilerek *enhâ*-yı ilmiyeye tevfikân ayrıca tertip olunduğu halde bu vechile hasil olacak heyet-i mecmua tamamen ve müstakillen o ilmin daire-i marifetini teşkil eyleyecektir, yani eserin teşkil ve telifinde *enhâ*-yı tahsilin iki rûkn-i a'zamı demek olan *terkip* ve *tahlil* kaideleri tatbik edilmiş" (Başmuharriri: Emrullah, *Muhibtu'l-Maarif*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1318, s. 2). Emrullah Efendi **YMMG** ve **İH/2**'de "nahv" ve "enhâ" ile birlikte "tarik"i da kullanmakta, bazan her ikisini peşpeşe zikretmektedir.

29 S. Zeki, **FİFA**, 52: "méthode: usûl"; 116-17/dn. 1: "Fransızca *méthode* lûgatine muadil olmak üzere burada *usûl* kelimesi istimal edilmiştir. Usûl, *ashn* cem'i ve asıl da bir şeyin

(...) Bir zamanlar *méthode* karşılığı olarak merhum Emrullah *enhâ* kelimesini kullanır ve 'enhâ-i ilmiyeye tevfikân, nahv-i ilmiye göre' şeklinde onu yaşattırdı (*Muhitu'l-Maarife* bakınız). Ahmet Naim, Emrullah'ın bu kelimeyi hangi şark filozofundan aldığı nasılsa sormağı unutmmuş, fakat bir aralık [Tehanevî'nin telifi olan] *Keşşâfu Istilahâti'l-Fünûn* namındaki matbu eserin mukaddimesinde bulabilmiş, başka yerde görememişti. Ahmet Naim asırlarca evvel bu kelimeyi kullanmış yüksek bir şark filozofu arıyordu. Farabî ve İbn Sina'nın bu kelimeyi ıstılah sırasına geçirmediğini, bu iki filozofun yüzlerce sayfelerini okuyarak anlamıştı. Herkese danıştığı sırada bir gün tenezzülen bu fakire de sordu. Dedim ki: 'İbnü'r-Rüşd'ün *Faslu'l-Makâl*'ine bakınız. O bunu tamamen *méthode* mukabili olarak kullanır. İbn Sina *el-İşarât*'ta *enmat* kelimesini ileri sürmüştür. Fakat bu daha ziyade *procédé* karşılığı olmağa yaraşır sanıyorum' dedim. Beraberce *el-İşarât* ve *Faslu'l-Makâl*'i karıştırmaya başladık. Yerini bulduk (M. Cevdet İnançalp, *Müderri Ahmet Naim*, İstanbul, İlkü Matbaası, 1935, s. 8-10).

"*Méthode*: Usul. Bu mâna bizde öteden beri teessüs etmiştir. Son zamanlarda buna mukabil [Emrullah Efendi tarafından] *nahv*, [Babanzâde tarafından] *tarik* gibi kelimeler meydana geldi. Bu yeni kelimelerde, *usul* yerine kaim olmak için fazla ne meziyet vardır? Usul kelimesini değiştirmek için hiçbir sebep görmüyoruz. Çünkü istimalinin kesreti sayesinde artık tamamıyla *méthode* mânasını ifade ediyor. *Nahv* kelimesinde garabet var, *tarik* kelimesi ise müstamel olan mânasıyla teessüs etmiştir" (K[azım] N[ami], "Terbiye ıstılahları", *Muallim*, 1/5, 15 Teşrinievvel 1332, s. 152).

kısm-ı sâfili yani dip ve kök denilen tarafı demek olmasına nazaran tabii usûl kelimesinin böyle hem müfred hem *méthode* yani *tarik* mânasında olarak istimaline itiraz edenler bulunur [Babanzâde kastediliyor. I.K.]. Bizim bu zevâta vereceğimiz cevap şundan ibarettir: Evvelâ usûl kelimesinin erbab-ı kalem meyanında hem cem', hem müfred olarak ayrı ayrı mânalarda istimali *Lügat-ı Nacî'nin* ber-vech-i âti şehadetıyla sabittir: '*Usûl: Ashn* cem'i; usûl ve fûrû'; sûret, minval, tarik, birbirine merbût şeylerin nizamı, kaidesi. Bu mânalarda müfred hükmündedir. Herhalde sıfatı müennes olarak getirilir: usûl-i malume'.

"Sâniyen usûl kelimesinin tamamen Fransız mantıkçıların *méthode* dedikleri şey mukabilinde istimali, Cevdet Paşa merhumun *Mizanu'l-Ukûl* namındaki kitapta münderic bir mektuptan müstahrec fikarât-ı âtiyenin delâlet-i sarîhasıyla sabittir (...)" 122: "méthode inductive: usûl-i ta'lîlî". Salih Zeki "tarik" kelimesini usûlün alt bir kategorisi olarak kullanmaktadır; bk. s. 249, 253, 269.

"*Méthode*" ve türevlerinin Osmanlıca karşılıkları konusunda müstakil bir çalışma için bk. A[bdülatif] N[evzad Ayasbeyoğlu], "Çocuklarımıza akaid-i Islâmiyenin usûl-i tedris ve telkini", *SM*, VII/172, s. 248-50 (30 Zilhicce 1329/8 K. evvel 1327). "Lisanımızda Fransızca *méthode* kelimesinin mukabili olarak *usûl* şâyi olmuştur. Daha birkaç Frenk ıstılahlarıçün hep bu kelimenin cenah-ı ifadesine sığınıyoruz. Maamafih *méthode* bir fâzil-ı muhterem [Emrullah Efendi] tarafından *nahv*, cem'inde *enhâ*, diğer bir üstad-ı fâzil tarafından da *üslub* cem'inde *esâlib* ile tercüme olunmuştur. (Biz de burada üslubu kullanacağız). Bu suretle mantığın fasl-ı sânisini teşkil eden *La Logique appliquée: Mantık-ı tatbikî'nin* ünvan-ı diğeri olan *Méthodologie* kelimesi de *Fenn-i üslub* yahut *Fennü'l-enhâ* ile tercüme edilmiş olur. (...) *Üslubu* Fenn-i esâlib şöyle tarif ediyor: *Üslub* (usul, nahv), nefis-i nâtıkânın, hakikata varmak için icra ettiği a'mâl-i mütetâbi'a-i mürettebedir" (s. 172).

ilm-i halkî (*science cosmologique*): (Emrullah, **İH/2**).

ilm-i hulkî, ilm-i ruhanî, ilm-i ahlâkî (*science neologique*): (Emrullah, **İH/2**).

ilm-i mâ-verâi't-tabîa, ilm-i mâ-verâi cism (*métaphysique*): *Métaphysique* kelimesini Emrullah Efendi *İlm-i mâ-verâi't-tabîa, İlm-i mâ-verâi cism* ile tercüme ediyor. Halbuki 595 tarihinde vefat eden feylesof-ı şehir Ebu'l-Velid İbnü'r-Rüşd el-Endelüsî bunu *mâ-ba'de't-tabîa* ile tercüme ettiğinden bi'z-zarure tarik-i Rüşd'ü ihtiyar ettik. ([İzmirli] İsmail Hakkı, "Ehl-i İslâm ve felsefe-5", *Meram*, nu. 5, s. 137/dn. 1, 11 K. evvel 1324. Ayrıca bk. Emrullah, **İH/1**).

ilm-i mevâzi' (*topologie*) (Emrullah, **YMMG**, nu. 6, s. 11).

ilm-i ruh-i akîl (*psychologie rationnelle*): (Emrullah, **İH/2**).

iltifat (*attention*): Bir de Emrullah Efendi merhumun teklif ettiği *iltifat* kelimesi vardır. Bu kelime Mütercim-i *Kamus*'un beyanına göre "bir nesneye doğru boyun çevirip yüz döndürmekle teveccüh eylemek" mânasına gelir. Kelimenin bugünkü istimal-i âmiyânece büyüklerin küçüklere tevcih-i hitap ve hatır-nevazlık etmelerine itlakı *vaz'*-i lügavîsini kasta mâni değildir. "Fulan zat bana tevcih-i hitap etti" diyecek yerde "iltifat etti" demek dönüp bakması bile hatır-nevazlık sayılabileceğini iş'âr eder.

Emrullah Efendi merhumun bu teklifi de ehemmiyetle telakki edilmeye şayandır. İbn Sina'nın, *Tavâli'* sahibi Beydâvî'nin, *Tecrid* sahibi Tûsî ile şârihi Ali Kuşcî'nin *iltifat-ı nefis* tabirini kesretle istimal ettiklerine tesadüf ediyorum. Ancak bu gibi müelliflerin siyak-ı ifadelerinden bu tabirin hem *attention*, hem *réflexion* mukabili olmağa salahiyeti olabildiğini istidlâl ediyorum. Vâkıa *attention* da *réflexion*un bir nevidir. Biz ise *réflexion*a *teemmül* demekteyiz. Binaenaleyh *iltifat-ı nefis*in arz ettiğim şu iki tabir-i Fransevîden hangisine tekabül etmeye salahiyet kesb edeceği taayyün edinceye kadar şimdilik *tahdîk* istimale devam edeceğim³⁰ (Babanzâde, **İN**, 84; Kara, **BFDK**, 295-96).

"*Attention*: Dikkat. Bunun yerine de [Emrullah Efendi] *iltifat* ve [Babanzâde] *tahdîk* kelimelerini kabul etmek istiyorlar. Öteden beri lisanımızda yerleşmiş olan *dikkat* kelimesini kaldırmak ve Arapça tam mukabili diye me'nûs olmayan *tahdîk* kelimesini getirmek muvafık olmasa gerektir. *İltifat* kelimesine bu mâna ile iltifat etmeği de lüzumsuz görüyoruz. Bir kelimenin doğruluk ve yanlışlığı aslına uyup uymamasına göre değil yaşayan lisanda istenilen mânayı tebliğ edip etmemesine göredir. Yeniden *vaz'* edilecek ıstılahlar için Türkçemizde karşılık bulamazsak o vakit Arap ve Acemin lügatine müracaat eder ve icabında aslen Arabî ve Fârisî olan bir kelimeyi kendi zevkimize göre yeni bir şekilde kabul edebiliriz. Fârisî *nazik* sıfatından nasıl *nezaket* ismini yaptıksa *fikir*den de Arabî olmayan *mesküreyi* çıkardık. Halbuki *dikkat* kelimesi Türkçemizde tamamen *attention*un mütenâzırındır; değiştirilmesinde hiçbir sebep yoktur" (K[azım]

30 Ziya Gökalp'in, Babanzâde ve Emrullah Efendi'nin ismini zikretmeden "attention" karşılığında "tahdîk" ve "iltifat" tekliflerini hafife alır bir üslupla anlatımı için bk. *Türkcü-lügün Esasları*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s. 102-03.

N[ami], "Terbiye ıstılahları", *Muallim*, I/5, 15 Teşrinievvel 1332, s. 152).

irtiyad (*volition*): *Volition* fiil-i irade demektir. Buna bir karşılık bulmak için ya *irade* veya yine bu mânaya gelen *meşiet* kelimelerinden bir ism-i masdar bulmaya ihtiyacımız vardır. Emrullah Efendi merhum iradeden *irtiyâd*, fakir de meşietten *şî'eyi* teklif ettim. İstılah Encümeni'nin felsefe ıstılahatı meyanında ikincisi kavs arasında olmak üzere her ikisi de mukayyedir³¹. Ancak mütercim-i *Kamus* Asım Efendi'nin müellifin *Besâir*'inden nakline ve Ragıb İsfahani'nin *Müfredât*'ta tasrihine göre *revd* ve *riyâd* kelimesi fi'l-asl bir şeyi talepte rıfk ve sühuletle tereddüd etmek, yine gidip gelmek mânasına mevzû olup bu asıldan müştak olan bütün el-fâzın me'ânisi ona teferru' ediyor. *Revd* ve *irtiyâdda* talep mânası varsa da bu talep araştırma sûretinde bir taleptir. Bundan dolayıdır ki *irtiyâd* göçebelerin hayvanlarına mera olmağa sâlih yer araması mânasına gelir ve aramağa giden adama *râid* denir. Buna Fransızca *exploration* yakışır. Hatta vaktiyle *le toucher exploreur* tabirini bundan dolayı *lâmise-i râide* ile tercüme etmişim. *Meşiet*de ise böyle bir mahzur olmadığından ism-i masdarı olan *şî'eyi* istimal etmeyi tercih ediyorum. "Küllü şey'in bi-şî'etillâh" derler ki her şey Allah'ın meşietiyile, iradesiyedir demektir. (Babanzâde, **İN**, 253; Kara, **BFDK**, 290. Ayrıca bk. Emrullah, **İH/1**).

meleke (*faculté*): Benim burada *kuvvet* dediğim şey Fransızların *faculté* dedikleridir. Bunu merhum Emrullah Efendi *meleke* ile tercüme etmeyi tercih ediyordu. İstılah Encümeni'nin de re'yi galebe edip *melekenin faculté* mukabili olduğu -doğru veya- biraz acele edilmiş bir hüküm ile tasdik edildi³² (Babanzâde, **İN**, 67; Kara, **BFDK**, 229).

mesaha-i mevâzi' (*topometre*) (Emrullah, **YMMG**, nu. 6, s. 11).

millet (*nation*): (...) *Millet* henüz faaliyete geçmeyen ve devlet mefhumunu ictisab eylemeyen hâlet-i ictimaiyeye de sâdik olabilir, fakat hal-i faaliyette olup teşahhus-ı hukukîsini istikmâl eylemiş bulunan millet lisan-ı şer'-i İslâm'da *ümme*t mefhumuna mâ-sadak olur. Emrullah Efendi merhum *ümme*t kelimesini ümmi kelimesiyle alakadar zannederek *nation* tabirini *millet* diye ifade etmeyi tercih etmiş idi. O zamandan beri *ümme*t mefhumu zayıf edilmiş ve istihfakâr bir telakkiye maruz kalmıştır. İstılahât Encümeni'nde bilahire birleştiğimiz zaman bu kelimenin *ümm* ve *ümmi* tabirleriyle değil *imam* tabiriyle alakadar bulunduğunu izah eylemiş ve kabul ettirmiş idim. Maatteessüf hata-yı sâbıkı tashihe fırsat elvermeden vefat etti. (Paul Janet-Gabriel Séailles: *Tahlilî Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâba'de't-tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye*, trc. Elmalılı M. Hamdi, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341/1339 [1923], s. 18).

misâliye (*idéalisme*): (Emrullah, **İH/2**).

muhammes (*quintessence*): Bir lafz-ı kadîmdir ki beşinci unsur addedilen esîre derler idi. Zaten bu lafzın mânası unsur-ı hâmis demektir. Esîr anâsırın en lâtifi olduğu için muahharan kimyagerân ecsâmın en ziyade tayyâr olan istihsalâtına da *kintessans* demişlerdir ki bu ecsâmı ekseri-

31 İIE, **FI**, 71.

32 İIE, **FI**, 32: "faculté: kuvve, meleke".

ya dört veya beş defa taktir ederek istihsal ederlerdi. Arap kimyagerleri üç defa taktir veya tabh ettikleri ervâh ve eczâyâ *müselles* dedikleri gibi dördüncü ve beşince defa olarak taktir ve tabh ettiklerine de *murabba'* ve *muhammes* dediler. Demek ki burada [metinde] muhammes beş defa taktir ve hulasa olunmuş bir şeydir, lübb-i sükr demektir. (Emrullah, *İlm-i Terbiye*, Dârulfünûn Dersleri, İstanbul, İkdâm-Metin Matbaası, 1327 [1909], cüz: 213, s. 7, dipnot).

muhitu'l-maarif (*encyclopédie*): Muhitu'l-maarif bir tercümedir, tabir-i hâdistir yani Fransızların *néologisme* dedikleri bir kelime-i cedidedir. Bu kelimeyi Fransızca *encyclopédie* tercümesi olarak ben vaz eyledim. Bus-tanî Efendi daha evvel 'dairetu'l-maarif' demiş idi. İki terkip de tercüme suretiyle vaz olunmuştur yani ansiklopedi kelimesinin harfiyyen tercümesidir. (Emrullah, **YMMG**, nu. 1, s. 15).

mücerribûn veya **ehl-i hile** (*empiristes*): (Emrullah, **İH/2**).

müsâdere veya **faraziye** (*hypothèse*): (Emrullah, **İH/2**)³³.

müvâsât (*sympathie*): Emrullah Efendi merhumun [*sympathie* karşılığı olarak] teklif ettiği *müvâsât* da muvafık değildir (Babanzâde, **İN**, 148; Kara, **BFDK**, 307).

nahv (*méthode*): bk. ilm-i enhâ.

resm-i mantikî (*description*) (Emrullah, **YMMG**, nu. 5, s. 15).

resm-i mevâzi (*topographie*) (Emrullah, **YMMG**, nu. 6, s. 11).

sınâ'at-ı miheniye (*art industriel*): *Arts industriels*, *arts mécanique* (yani sanâyi'-i mihanikiye) ve *arts manuels* (yani el işleri) müradifidir. Buna mukabil istimal ettiğim [sınâ'at-ı] *miheniye* tabiri Emrullah Efendi merhumun pek hoş bir vaz'ıdır. Lisan-ı Arabîde *mehne*, *mehene*, *mehine* lafızları -Mütercim-i *Kamus*'un tabiri vechile- "amel ve sanat ve hizmette özlüğe ve çire-destliğe" denir. Bu takdirce bu Fransızca terkihi *sanâyi'*-i veya *sınâ'at-ı miheniye* terkihi ile eda edeceğiz. Buradaki *miheniye* ism-i mensûbunun bâlâdaki vücûh-i selâseye tebe'an üç vecih ile telaffuzu caizdir. (Babanzâde, **İN**, 388; Kara, **BFDK**, 284).

sime, **visâm** (*schéma*): *Sime* ile *visâm* nişan ve alamet ve hayvana vurulan damga ve sûret mânasınadır. Emrullah Efendi merhum bir resmin, bir şeklin taslağı mânasına gelen *schéma* kelimesinin *sime* lafz-ı Arabîsinden me'hûz olduğunu beyan ederek iki lafzın yekdiğere mukabil istimal edilmesini teklif etmiş ve İstilah Encümeni'ne kabul ettirmiştir³⁴. Fransızca lügat kitapları bu kelimenin iştikakımı Yunanca'da arıyorlarsa da merhumun da davasında muhikk olması müsteb'ad değildir. Herhalde kurb-i lafz u mânadan dolayı bu kelime-i Arabiyenin intihabı pek isabet olmuştur. O halde *schématique* de *simevî* olmak lazım gelir. (Babanzâ-

33 Babanzâde *müsâdereyi lieu commun* karşılığında kullanmaktadır; bk. Kara, **BFDK**, 260-63.

34 IIE, **FI**, 63.

S. Zeki, **FIFA**, 133/dn. 1: "*Sime* işaret ve alamât mânasına olan *simâtn* müfredidir. Bir şeyin kaba taslak ve adeta itibari işaretla yapılan resmine Frenkler *schéma* dediklerinden bizde de bu makamda lafzen müşabih olan *sime* kelimesi istimal edilmiştir".

de, İN, 135; Kara, BFDK, 284).

suret-i zihniye (*représentation*). (Hüseyin Cahit Yalçın, "Emrullah Efendi", *Tanıdıklarım*, haz. C. Koçak, 2. bs. İstanbul, YKY Yay., 2002, s. 161).

tarif-i vazî (*terminologie*): Mantıkıyyûn tarifi üçe hasr etmişler: Tarif-i hakiki, tarif-i mânevî, tarif-i lafzî. Ben bir dördüncü tarif daha ilave ediyorum ve buna tarif-i vazî diyorum. Avrupalıların terminoloji (*terminologie*) dedikleri fenne yakın bir şey (Emrullah, YMMG, nu. 6, s. 6).

teselsül-i efkâr (*association des idées*): *Association des idées* terkiibini *teşarük-i efkâr* diye lisanımıza nakl edenler vardır. Merhum Emrullah Efendi de *teselsül-i efkâr* diyordu. İstilah Encümeni lafzın tercüme-i harfiyesine bağlanarak *teşarük* demeyi tercih etti³⁵. Bendeniz ise [daha öncele-ri] *tedâ'î-i tasavvurât* demişken *tedâ'î-i havâturda* karar kıldım

Bu terkip, tasavvurâtın, efkâr ve me'âninin yekdiğeri ilkâ ve ikaz etmesi hâssasıdır. Nefsin bir tasavvurdan, bir mânadan, bir fikirden diğerine kendiliğinden intikale bir temayüldür. Bu tarife göre *associationda* -lafzından münfeham olduğu gibi- efkâr beyninde iştirak mânası maksûd değildir. Binaenaleyh merhum Emrullah Efendi'nin *teselsül* demesi *teşarük*ten elbette çok daha güzeldir. Ancak mâna-yı maksûda mutabakatta *tedâ'î* lafzı *teselsül*den de akvâdır. *Tedâ'î* yekdiğeri davet etmek demektir ki müellifin metin ibaresinde kullandığı *rappelée* kelimesiyle şerh-i maksûd etmesi de bunu gösteriyor. (Babanzâde, İN, 103; Kara, BFDK, 309-10).

3. Tamamlanmamış Muhtasar Bir Felsefe Kitabı: "İlm-i Hikmet"

Kaynaklarda *İlm-i Hikmet* metnine ve neşrine dair az da olsa malumat veya işaret bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir, Emrullah Efendi'nin vefatından bir yıl sonra basılan kitabında, onun *İlm-i Hikmet* metnine muğlak bir şekilde, adını ve basılıp basılmadığını tam da tasrih etmeden işaret eder. Kullandığı ifade, yukarıda da aktarıldığı gibi "Emrullah Efendi'nin Dârülfünûn Felsefe muallimliğinde iken not ettirdikleri *Felsefe Dersleri*" şeklindedir.

Hemen hemen aynı yıl Babanzâde Ahmet Naim de *İlmü'n-Nefs* tercümesinin takdim yazısında felsefe çalışmalarından bahsederken Emrullah Efendi'nin ders takrirlerinin önemine, matbu ders notlarına ve neşredilmeden kalan kısımlarının ne büyük kayıp olduklarına temas eder: "(...) Ezcümle Emrullah Efendi merhumun ihâta-i ilmiyesi bize pek kıymettar âsâr-ı felsefiye bırakmağa kâfi iken kendisinden yadigâr kalan hisse-i istifade, talebesinin elinde [matbu] veya sadece kulağında kalan gayrimatbu takrirlerine inhisar etmiş"tir³⁶.

Prensip olarak bizzat görmediği kitapları kataloguna almayan merhum Seyfettin Özege de, Emrullah Efendi'nin, *İlm-i Hikmet*'inin 18 sayfalık Darül-

35 Babanzâde'nin bu aktarımı eksiktir çünkü İstilahât-ı İlmiye Encümeni sözlüğünde birinci tercih olarak *teşarük* verilmekle beraber ikinci anlam olarak *tedâ'î* de zikredilmektedir; bk. IIE, FI, 11: "association: teşarük, tedâ'î".

36 Georges L. Fonsegrive, trc. Ahmed Naim, *Mebâdî-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1331, s. 3.

fünûn ders notu olarak 1327 (1910) yılında basıldığına, hem de “görüldü” kaydıyla işaret etmektedir.

Yeni çalışmalarda ya hiç zikredilmeyen veya nâkıs olarak temas edilen bu ders notlarının elimizde neşredilmiş ve nisbeten birbirini tamamlayan iki farklı versiyonu bulunmaktadır:

1. Neşir tarihi sırası itibarıyla ilki, *Sırat-ı müstakim*'de üç yazı halinde tefrika edilen “İlm-i Hikmet” metnidir³⁷. “İlm-i Hikmet”in ilk dersinin sonunda 1 T. sâni 1324 tarihi bulunduğu gibi neşrine de 1324'te, yani 1908'de başlanmıştır. Neşir itibarıyla önceliği olan bu metin muhteva itibarıyla sonraki derslere ait olmalıdır. Çünkü daha sonra neşredilecek olan ders notları, normal olarak “ilim” bahsiyle başlayıp oradan felsefe ve felsefe bahislerine intikal ederken bu metin doğrudan felsefenin tarifi ve tasnifiyle başlamaktadır. Ayrıca tefrikanın başında yer alan, “bu sene yeni programlar mücebince asıl Felsefe okuyacağız” ibaresi de bize bu derslerin öncesinin olduğu intibamı vermektedir.

Daha kolay takip edilebilmesi için arabaşlıklar koyarak neşrettiğimiz bu ders notlarının ilk bölümünde felsefe ve hikmet hakkında umumi malumat verildikten sonra felsefenin beş ana şubesi hiyerarşik olarak kısaca tanıtılıyor. Bu beş şube 1. İlm-i mâverâi't-tabîa: Metafizik, 2. İlm-i ahval-i nefis: Psikoloji, 3. İlm-i ahlâk, 4. İlm-i mantık, 5. Hikmet-i bedâyi': Estetik'tir.

İkinci bölüm felsefe-i kadîmenin taksimine tahsis edilmiştir. Felsefe-i kadîme kendi içinde alt taksimata da uğrayan üç ana grup ilim dalından müteşekkildir: 1. Hikmet-i nazariye; a) İlm-i tabii (Hayvanat, Nebatat, İlm-i kıyân: Fizik), b) İlm-i riyazî (Hendese: Geometri, İlm-i aded: Matematik, İlm-i musikî), c) Felsefe-i a'lâ: Metafizik. 2. Hikmet-i ameliye; a) İlm-i ahlâk, b) İlm-i tedbir-i medenî (siyaset), c) İlm-i tedbir-i menzil (aile ahlâkı, ekonomi). 3. Hikmet-i bedâyi': Estetik (Mimari, Naht, Musikî, Nakş, Şiir).

Tamamlanamayan üçüncü kısım felsefenin tesis ve talimi konusunu işlemektedir. Müellif önce felsefe yapmakla yapılan felsefeyi anlamak meselesi üzerinde durur. Bu iki kademe arasındaki fark, hangi derecede olursa olsun felsefeyi üst düzeyde anlamak ancak felsefe yapmak seviyesine yükselmekle mümkün olacaktır. Felsefe akılla ve zihinde yapılan bir amelîyedir. Bu amelîyenin gerçekleşebilmesi için asgari iki şeyin olması lazımdır. Bunlardan birincisi ilk malzemeler veya esas malumat mesabesinde olan cüziyata ait bilgilerin (müfredat-ı ilmiye) zihinde var olması, ikincisi ise mantık kurallarına uygun olarak bu bilgilerin birbirleriyle irtibatlandırılmasıdır. Mantıkî irtibatlandırma yani felsefe cüziyata ait bilgilere istinat edilerek yapılacağına göre bu bilgilerin nereden geldiği önem arz ediyor. Filozoflar bu konuda iki ana gruba ayrılmaktadır. Bir grup kaynak olarak insan fitratına atıfta bulunur-

37 Emrullah [Efendi], “İlm-i hikmet”, *Sırat-ı müstakim*, I/14, s. 214-17 (2 Zilkade 1326/13 T. sâni 1324); I/23, s. 363-64 (5 Muharrem 1327/15 K. sâni 1324); I/24, s. 376-77 (12 Muharrem 1327/22 K. sâni 1324).

Tefrikanın ilk yazısının sonunda 1 T. sâni 324 (14 Kasım 1908) tarihi yazılıdır. Bu tarih telif/gözden geçirme veya ders tahrir tarihine işaret ediyor olabilir.

Üçüncü makalenin sonunda “Mukarriri: Emrullah” yazılıdır ki, bu ibare de metnin ders notu olduğunu teyid eden bir işarettir.

ken diğer grup tecrübeyi yani kesbî bilgiyi öne çıkarmaktadır.

Yazar bu mesele üzerinde duracağız diyerek üçüncü dersini bitiriyor ama derslerin devamı -yazılı olarak- gelmiyor.

2. Emrullah Efendi'nin ikinci "İlm-i Hikmet" metni Dârulfünûn ders notları arasında basılan metindir³⁸. Bu derslerin ilk konusu uzunca işlediği "ilim" bahsidir ve Aristo'nun "ilim hayretle başlar: büht ü hayret re's-i marifettir" cümlesiyle başlamaktadır. Bir sonraki konu "taksim-i ulûm"dur ve farklı görüş ve prensiplere göre yapılmış, "menşei sırf akl-ı insan olan ilimler" in tasnifleri hülâsa edilmektedir. Peşisıra felsefî ilimler ve hikmet (felsefe) tarifleri üzerinde duran müellif ardından uzunca işleyeceği İlmü'n-nefs (psikoloji) tarif ve kavramlarına girer. Tabii ilimler arabaşlığında üzerinde en çok durduğu kavram delildir. İlim ve felsefeye giriş mahiyetindeki bu derslerden sonra "İlmü'n-nefs"e döner ve birinci bölümün başlığını koyar: "Meyelân". Bu bahse dair bir sayfalık ders notunun devamı maalesef matbu olarak gelmez.

Son olarak şuna da temas edelim: Elimizdeki matbu ders notları tarih olarak 1908 sonrasına aittir. Halbuki Felsefe derslerini takip eden Sabri Cemal Yalkut'un verdiği bilgiye göre Emrullah Efendi Dârulfünûn'daki taleberine ilk hocalık yıllarından itibaren notlar vermektedir. Bu yüzden kütüphane ve katalog kayıtlarına geçmemekle beraber her an bizim gördüğümüz metinlerden farklı litoğrafya usulüyle basılmış *İlm-i Hikmet* notlarıyla karşılaşmak imkân dahilindedir.

Şimdi artık Emrullah Efendi'nin Felsefe dersi takrirlerinden/notlarından ilk tab edileni okuyabiliriz:

EK İLM-İ HİKMET Emrullah Efendi

[I. Felsefe ve Hikmet]

Bu sene yeni programlar mücebince asıl Felsefe okuyacağız; Felsefeden bed' edeceğiz. Felsefe kelimesi Yunanî bir tabirdir. Yalnız Araplar lisanlarına tamamiyle tasarruf ettiklerinden Yunanîlerden aldıkları gibi bırakmamışlar, kendi kalıplarına tatbik ederek adeta Araplaştırmışlardır.

Fransızlar bizim felsefe ve hikmet kelimelerine mukabil olmak üzere yine aynı asıldan olan *philosophie* kelimesini istimal ederler. Bu ilim ile iştiğal eden daha doğrusu bu ilimde ihtisas kesb eyleyen kimselere de *feylesof* itlak edilir ki bu ismin hâiz olduğu mâna-yı mürekkebe nazaran *muhıbb-i hikmet* demek olur.

Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma'külât daire-

38 Emrullah, *İlm-i Hikmet*, İstanbul, Metin Matbaası, 1327 [1909], büyük boy, çift sütun, 18 s. Dârulfünûn ve şuaabâtının dürüs-ı âliyesi, neşreden: Dârulfünûn.

sinde hareket eyleyen demektir. Hakâyık-ı eşya tabirinde ise hem âlem-i ta-
biatta ve fitratta mevcut olan hikemiyât, hem de insanın kendisinde tecelli
eyleyen hadisât-ı nefsanîyenin hikmetleri dahildir. Âlemde, mâna-yı kâinat-
ta mündemic bu kadar hakâyıkı tettebbu etmekteki istihaleden kat'-ı nazar,
böyle harikulâde, sahâif-i mevcudatta mestûr bunca me'ânî-i veleh-efzâyı id-
râk eylemiş bir kimse tasavvur dahi olunsa *sage* tabirinin kendi hakkında is-
timalini çok görecektir. Bunun için hükemâ-yı Yunaniyeden Sokrat *sage* ta-
birine bedel *muhibb-i hikmet* mefhumunu veren *filosofos* lüğatinin kabulün-
de ihrâz-ı tekaddüm etmiştir.

Bu mukaddemattan sonra *hikmet* kelimesinin menşe ve iştikakını ve bu
kelimenin müteradifi addedilen bazı elfâz arasındaki münasebet-i mânaiye-
yi tahkik edelim:

Evvelce dahi söylediğim gibi hikmetin esasen mânası illet, sebeptir.
Âlemde bir şeyi anlamak için sebebi bilmeli, müşahede ettiğimiz bir hadise-
nin künh-i mânasına zafer-yâb olmak için onu sebebe rabt etmelidir. Varlı-
ğın, vekâyi'-i kevnîyenin esbabını bulur, zihnen dahi idrâk ederseniz hikme-
ti elde etmiş olursunuz.

Bir kelimenin menşe ve iştikakı aranırken lafız ve mânası beyindeki
münasebet ve alaka gözetilmelidir: *Hikmet* kelimesinin felsefe-i lügaviyede
aslı *hakem* olması pek karîbdir. *Hakemin* lügat mânası; atın zaptı için kul-
lanılan dizginin nihayet bulduğu demir, yani Türkçede *gem* tabir edilen bir
alettir. Erbab-ı hikmet hakâyık-ı eşyayı bulduktan sonra kendilerini o ahkâ-
ma bağlar; İlm-i ahlâkta en büyük fazilet kanun-ı ahlâka yani sırf akli olan
kanun-ı hikmete bağlanmaktadır. Zâten insan hürriyet-i tabiiyesinden tama-
men ve hod-serâne bir surette istifade edemez. Kendi hürriyetini mutlaka bir
yere, makul bir surette bağlamalıdır.

İnsanı tarîk-ı müstakimden inhirafa sevk eden bir takım sevâik vardır.
Şehrâh-ı hakk u adalette ilerilerken sevâik ve devâ'î dediğimiz şehevât, ihtira-
sat insana mâni olur. İşte atın alet-i zabtı olan gem nasıl atı serbâzâne here-
ketten men ediyorsa ihtirasata doğru atılan insanı hikmet öylece ma'kulâne
harekete mecbur etmeğe uğraşır. Yani atdaki gem ne ise insanda, insanîyet-i
mütemeddinede dahi hikmet odur. Bu iki alet-i zabtın vazifesi aynı daire ile
mahsûrdur. Bu nokta-i nazardan aralarındaki münasebât pek âşikârdır.

Bu hükmü teyid edecek bir takım kelimeler daha vardır: Meselâ insanın
bütün maarif-i hakikiyesi, efâl ve harekâtı bizim zihnimize müsellemler olan
hakâyık-ı külliyeye gelir. Orada mün'akıd olur. Bir hadise ki kavânin-i kül-
liye-i ezeliyeye rabt edilir, o hikmettir. Rabt olunan yer ise akıldır.

Bir elmanın sukûtunu anlamak için evvela sukût kavânînine, sâniyen
cazibeye, en nihayet "her bir hadisenin bir sebebi vardır" kanun-ı küllisine
bağlamak lazımdır.

Bu haysiyetle demek oluyor ki hikmet ile akıl arasında pek sıkı bir mu-
karenet var. Bu iki kelime arasında yalnız hikmeten müsellemler bir münase-
bet yok; menşeleri itibariyle dahi pek âşikâr bir münasebet meşhûd. Zira
hikmet kelimesinin aslen me'haz-ı iştikakı gem mânasını müfid olan *hakem*
olduğu gibi, *akıl* lüğaten mânası daha doğrusu esas-ı iştikakı köstek mef-
humunu veren *'ukle*dir. Hikmetin müradifi addedilen akıl arasında bu mü-

nasebetle dahi şayan-ı nazar bir mukarenet var.

Mantık kelimesi dahi aynı alakayı arz eder. Zira mantıken bir hakikat elde etmek için bazı ahkâma riayet etmeğe mecburuz. Meselâ ayniyet ve tenakuz kanunları ihmal edilerek düşürülürse isabet edilmeyeceği bir emr-i muhakkaktır. Bu iki kanun haricinde kat'an isabet yoktur. Kezâlik hissiyatımıza tevfik-ı hareket edersek dahi düşünemeyiz, hedefe vusûl mümkün olmaz. Zira hikmet-i itikad sırf akli olmalıdır. Bunun için ise mantıka bağlanmaktan başka çare yoktur.

İşte görülüyor ki akıl, mantık, hikmet kelimeleri mânen müradif şeylerdir. Herbirinin nokta-i nazarı fikrin harekâtını bir kanuna rabt etmektir. Bu kelimeler arasında kezâlik menşe itibariyle dahi küllî bir mutabakat nazara çarpar. Zira mantık kelimesi dahi Arapçada kemer, kuşak mânasına gelen *nîtâk* kelimesinden müştaktır.

Bu gibi mânevî isimler -elsine-i mevcudenin tetkikatı ile tahakkuk edeceği üzere- zaten ale'l-ekser maddî kelimelerden doğmuştur. İnsanlarda ilk peşin tesirâtını gösteren ihsasât olduğu için âlem-i tabiattaki maddî isimlerin vaz'ı tekaddüm etmiştir. Bilâhıre maddî bir şeye verilen o isim tevsi'-i daire ederek temsil ve teşbih tarikiyle mâneviyâta dahi âlem olmuştur. Zira her şeye, her hadiseye, her mevcuda bir isim verilmek mümkün değildir.

Hakikaten tetkik edilsin: En evvel verilen isimler mutlaka nazara çarpan vakiât ve cismaniyâta taalluk eder. Sonra mâneviyâta teşmil edilir. Bundan başka tarîk yoktur. Meselâ adalet kelimesi; terazinin her iki kefesinin mütevâzin olması demektir. Bundan bilâhıre hukuka taalluk etmiştir.

Şu kanun-ı tesmiye de bize isbat eder ki şu faraziyemiz yani hikmetin *hakemden* müştak olması keyfiyeti doğrudur.

Şimdi İlm-i hikmet illet-i müdrikedir. Hakîm dahi hakâyık-ı eşya ve harekât-ı insaniyedeki hikmeti arayanlar, ma'kûlâtı da idrak edenler demektir. Fakat tabiî hükemânın da idrak ettiği hakâyık nâkıstır. Bunun için buldukları hikmetler dahi eksik kalır. Asıl hakîm Allah'tır. Hadisât ve vâkı'ât-ı tabiiye ve ef'âl-i insaniye hep li-hikmetindir. Hakikat-ı idrâk ile müdrik Cenabı Hak'tır; O'na hakîm-i mutlak denir.

Hikmet insanın ef'âlini, aklın tecelliyâtını bağlıyor. Bu haysiyetle hikmetin diğer bir mânası da nübüvvettir. Zira peygamberler dahi insanların harekâtını rabt edecek bir takım kavânîn beyan etmiştir.

Hikmetin mânasını böylece tahsis ettikten sonra hikmet nedir, anlayalım.

Hikmet, -evvelce söylediğimiz gibi- illet-i ma'kûle ve müdrikedir. Yani idrak edilen şeylerin esbab ve 'ilelinden bahs edendir.

İlletlerin bir kısmı vardır ki esbâb ile müsebbebât beynindeki münasebât âşikâr olduğundan müşahede edilir. Fakat zan edilmesin ki biz esbâb ile müsebbebâtı görmekle aralarındaki nisbet ve alakayı dahi görebiliriz. Meselâ su kaynıyor. Niçin? Zira yüz derece-i harareti haiz. Bakınız burada gerek sebep gerek müsebbeb müşahede ediliyor. Kezâlik yüz derece-i hararetin mukaddem olduğu keyfiyet dahi anlaşılıyor. Fakat aralarındaki nisbet görülmez. Bu alakayı gözlerimiz göstermez yalnız aklın yaptığı tecârib gösterir.

Bazan da iki hadisenin arası açık bulunur. İkinci hadisenin sebebi bi-

rincisi midir anlaşılmaz. Bunu da tecârib-i akliye gösterir.

Bazı esbâb da vardır ki bunun bir halkasını görürüz, sebebi müşahede edemeyiz, havâssımızla göremeyiz. Yani bizim için eser var fakat müessir yok. Evvelce yani birincide yalnız nisbeti yani suret-i tesiri göremeyiz. Şimde ben elimi kaldırıyorum, işte bir hadise. Burada başka ne görüyorum? İrtiyâd³⁹ mı bilmiyorum. Fakat nasıl olur da irtiyad eder etmez kolumu kaldırıyorum. Evet, fen diyor ki a'sâb harekete gelir, â'sâb da dimağa tesir eder, oradan emri alır. Fakat dimağ neye tesir ediyor, o emri nereden alıyor?

İşte efendiler! Bunu fizyolojinin dakik tedkikatı da hal edemez.

Eseri görür de müessir müşahede edilemezse istidlâl ederiz, böylelikle müessiri aklen bir dereceye kadar kesdirebiliriz. Bunun aksi de vâkidir yani müessiri görüp eserin nihan olması da mümkündür. Meselâ kalemi eline almış bir muharrir görürseniz yazı yazacağına derhal hükm edersiniz. İşte yine istidlâl ederiz.

Hadisât hep birbirini takip eder. Birine nazaran sebep daha evvelkine nazaran müsebbeb olur. Eser-müessir, eser-müessir... Böylece takip edilirse bir yerde kalmak muhakkaktır. Akıl onun vücuduna hükm eder. Fakat kalır ve der ki; bu müessirdir, bundan sonra müessir yoktur. İşte böyle olan esbâba *ilel-i ûlâ* veya *mebâdi-i ûlâ* derler.

Aşağıya ininiz: Eser-müessir, eser... Bir esere tesadüf edersiniz ki müessir olamaz. Buna da *illet-i gâiye* denir. İşte bir taraftan *'ilel-i ûlâ* diğer taraftan *illet-i gâiye*.

Bütün varlık, cem[î]'-i mevcudat bu iki illet arasında kalmıştır. Birçok esbâb var fakat İlm-i hikmet yalnız 'ilel-i ûlâ veya mebâdi-i ûlâdan ve illet-i gâiyeden bahs eder. Ara yerden isti'âne eder fakat bahs etmez; orası ulûm-ı tabiiyenin mahall-i iştigalidir.

Bize nazaran âlemde yedi türlü hadisât mümkinu'l-husûldür: Ya nizam-ı haricî hadisâtı veya nüfûs-ı dahiliyede cereyan eder vekâyi' ki biz bunu ancak basar-ı basiretimizle görebiliriz.

Demek oluyor ki hadisât ve vekâyi'in bir kısmı âfâkî diğer kısmı da enfûsîdir. Enfûse gidersek hissiyat, me'ânî, irtiyad... vesâireyi buluruz. Âfâk nazar-ı itibara alınırsa mevcudatta vâki olanların usulünden bahs ettiğini görürüz.

Demek oluyor ki felsefe bu noktadan ikiye ayrılıyor. (Halbuki umumi bir nazarla bakılacak olursa bu ikide vahdet var).

[1. İlm-i mâ-verâi't-tabîa: Metafizik]

İlm-i hikmetin, ale'l-umum varlığın usulünden bahs eden kısmına Yunanlılar *metafizik*; *métaphysique* tabir etmişlerdir. Biz buna *ilm-i mâ-verâ-yı cisim*, *ilm-i mâ-verâi't-tabîa* deriz. *İlm-i a'lâ* da deniyor. İlm-i a'lâda tecrübe yoktur. Çünkü tecrübe için ihsâs lazımdır. Metafizik ise mebâdi-i ûlâdan bahs eder. Halbuki mebâdi-i ûlâ tecrübe ile bilinmez.

39 Emrullah Efendi "irtiyad"ı "volition: fiil-i irade" karşılığında kullanmaktadır; bk. Kara, **BFDK**, 290

Vaktiyle daima akıl tarîki ile hall-i meseleye ikdâm edildiğinden metafizik devre-i kable't-tarihiyeden tâ onsekizinci asra kadar itibarda kalmıştır. Ve bu zaman zarfında çok güzel eserler kaleme alınmıştır. Fakat tecrübe tarîkinin ilerilemesi neticesi olarak Aristo'nun mantığı nazar-ı itibardan sukût etmeğe başlayınca bu da yavaş yavaş mevki-i mümtâzını terk etmeğe yüz tutmuştur. Kudemâ sırf akıl tarîki ile hareket ediyordu. Halbuki her hadise akıl ile kâbil-i tefsir değildir. Meselâ yağmur nasıl yağıyor? Bunu akıl ile bulmak mümkün mi? Kezâ elektrik nedir? Bunun hakikatını hatta mevcudiyetini bize akıl nasıl temin eder?

Hakikat, tecrübe sayesinde birçok ulûm şayan-ı hayret bir surette terakki ve inkişaf eylemiştir. Meselâ ulûm-ı tabiiyenin terakkisine sebep sırf tecrübe tarîkinin tatbikidir. Bu feyizli tarîki görenler derler ki: "Ulûm-ı sahiha sırf tecrübe mahsulü olan ulûmdur. Bir şeyi bilmek mutlaka tecrübe etmeğe mütevakıftır. Bir şey ki tecrübe edilmez, onu bilmek mümkün değildir. *Nahv-i tecrübîn*⁴⁰ tatbik edilemediği malumat evhamdır". Fakat bu sözleriyle ifrattan tefrite düştüler. Zaten insan böyledir; hal-i hâzır-ı ictimaîmizde dahi böyle bir devre içerisinde değil miyiz? Bunun için nahv-i tecrübîden başka tarîk yoktur diyenler tamamen isabet edemediler. Zira akıl ile ulûm-ı tabiiyenin ilerileyemediği gibi nahv-i tecrübî ile dahi metafizik terakki edemez.

Her şeyi nahv-i tecrübî ile hall ü izah etmek fikrini evvelâ Fransa'da Ogüst Kont tedvir etti. Bu felsefese *felsefe-i hakikiye ve müsibete (philosophie positive)* dendi.

Ogüst Kont'un nazariyesinde cemî'-i ulûm-ı müsibeteyi yekdiğerine rabt ile bir cihet-i müşterekede cem eden şeye "felsefe" itlak olunuyor. Halbuki bu ilimdir, felsefe değildir. Bu tarife nazaran kitab-ı kâinatın orta sahifeleri mütalaa olunup icmal edilirse felsefe oluyor lâkin bu felsefenin birinci sahifesi ile sonuncu sahifesi yoktur. Zira gerek baş tarafta haiz-i mevki gerek son tarafta mevcut ne kadar hakâyık vardır ki göz ile görülmez.

Bu felsefeyi müteakip Herber İspenser'in hikmeti çıktı.

Hakikat aranırsa, bir şeyin vücudunu bilmek başka, mahiyetini keşf etmek yine başkadır. Meselâ şu tebaşirin [tepeşirin] keyfiyât-ı cismaniyesini, eczâsını, havâss-ı kimyeviye ve hikemiyesini biliriz. Bunları tecrübe ile biliyoruz. Rengini gözümüzle, ta'mını zâikamızla... anlayabiliriz. Kezâlik bir mânanayı, meselâ "öc almak" hissini nasıl biliriz? Tabii vicdanımızda tahakkuk ettirir, vicdan önünde durdudur, tetebbu ederiz. Düşünür, tahlil ve tetkik ederiz. Kezâ mâna-yı fazilet nedir? Yine bu tarîk-i tecrübî ile biliriz. Fakat bazı şeyler var ki tecrübe kâbil olmaz. Tecrübe edememekle beraber vücudunu tasdikte muztar kalırız.

Zaten ilim iki türlü tecelli eder: Meselâ bir "ben varım" hükmünü vermek var, bir de "var olan ben neyim?" demek var. Bunlar ayrı ayrı şeylerdir. (Dekart bütün müstahzarât-ı zihniyesini inkâr ederek 'ben varım' dedi. Böylece

40 Emrullah Efendi "nahv ve ilm-i enhâ"yı "méthode" karşılığında kullanmaktadır, yalnız biraz aşağıda "nahv-i tecrübî" yerine "tarîk-ı tecrübî"yi de kullanacaktır; bk. Kara, **BFDK**, 297

kendi varlığından bütün mevcudat-ı kâinatı isbata çalıştı).

Bir şeyin evvelâ var olduğu sonra da ne olduğu bilinmek lazımdır. Her var olanın mahiyeti nahv-i tecrübî ile idrak edilemez. Ogüst Kont'un kabul ettiği tariki ilim cihetinden kabul ederiz. Fakat felsefe-i ulâ için istidlâl şarttır. Buna nahv-i tecrübî tatbik edilemez. Edildiği takdirde terakkisi temin edilemez.

Mahiyet-i eşyayı bilmek gayet mühim bir meseledir. Mevcudiyeti iyânen görüyorken mahiyeti idrakten pek uzak bulunuruz. Meselâ bu tebaşir parçası hakkında ilim ne gösterir? Salabet + beyaz renk + ... değil mi? Halbuki tebaşir bu keyfiyâtın heyet-i mecmû'ası mıdır? Bu keyfiyât yekûnunun bir sahip ve zati yok mu? Ogüst Kont'un felsefesi asl-ı eşyada pek aciz kalır, daha doğrusu eşyanın sahip ve zatını bu felsefe gösteremez. Halbuki bu keyfiyâtın tahtında mündemic asıl bir zat, bir madde, bir heyülâ vardır. Hem bu zati kabul etmek zaruridir, zira tebaşir keyfiyâtını birer birer nez' edersek tebaşir mahv mı olacak? Böyle olacaksa âlem sırf evhâmdan ibaret kalmaz mı?

İşte görülüyor ki felsefe-i müsbete nâkıstır.

Aklın mahiyet-i teşekkülünde usul-i kâinatı arayıp idrak etmek mündericidir. Ve İlm-i hikmetin bu birinci kısmını teşkil eder: *Hikmet-i a'lâ*.

[2. İlm-i Ahval-i Nefs: Psikoloji]

Felsefenin ikinci kısmının mevzuunu da nüfûs teşkil eder. Nüfûs da varlığı itibariyle metafizik mevzuuna dahildir. Fakat nefsi, tecelliyât-ı nefsanîyeyi kendine mevzu ittihaz etmiş diğer bir şube-i felsefe daha var: Biz his, fikir, irtiyad ederiz. Meyelanâtımız, bir takım me'ânımız, bir takım ihsasâtımız var. Bunlar nereden gelmiş, nasıl cereyan ediyor? Bu âlemde tecelli eden hadisâtın kavânini nedir? Yani bu mevcudatın 'ileli neden ibarettir? Bunları mevzu edinmiştir. Buna da *İlm-i ahval-i nefis* itlak ederiz. Yunanîler *psikoloji* derler.

[3. İlm-i Ahlâk]

Bundan başka bir kısım daha ayırmak lazım gelir: Zira biz yalnız mürid, hassâs, âkil değiliz; fâiliyetimiz dahi var. Yani biz fâillerde, bi't-tab' bu ef'âlimizin dahi hikmeti olmak icab eder. Hem burada mesele değişiyor. Çünkü şimdiye kadar gerek âfâkda gerek enfûsde hep olandan bahs ediyorduk. Burada ise olacaktan daha doğrusu olması lazım gelenden bahs edeceğiz. Evvelkilerde âsâr ve hadisât evvel, müessir sonra idrak ediliyorken burada müessir mukaddem, hadisât muahhar yani bu kısımda illet-i gâiyeden bahs edilecek. Bu kısma da *İlm-i Ahlâk* tesmiye edilir.

[4. İlm-i Mantık]

Bir de biz hava soğuktur, balina zatü's-sedâyâdandır, şu şöyledir gibi bir takım hükümler veriyoruz. Yani ahkâm-ı akliye yapıyoruz. Hem bu hükümlerde papağan gibi hareket etmiyoruz. Bu hükümlerimizde kalbimiz de beraberdir. İtikadımız da mevcuttur. İşte biz bu hükümleri nasıl veriyoruz? İlet-i itimat ve itikadımız nedir? Bunları da bilmeliyiz. Zira hikmet-i itikadı bilmez, kalbin verilen hükme karşı olan irtibatına isâl-i nazar eylemezsek ne kadar

mu'tekadâtımız varsa hepsi boştur, çürüktür. Bu hikmetlerden bahs eden bir kısım-ı felsefe kabul edilmiştir ki buna da *İlm-i mantık* denir.

[5. Hikmet-i Bedâyi': Estetik]

Âlemde cisim ile ruh, mâneviyât ile cismaniyât ayrı ayrı şeyler değildir. Bunlar hilkatte birleştiği gibi âsâr-ı beşeriyede dahi birleşir. Bir yaprak nazar-ı avamda belki yalnız bir cisimdir lâkin ulema nazarında o naçiz yaprak tahtında ne mâna, ne ruh, ne hikmet mündemicedir. Kezâ bir nazar-ı âlim adı bir taşta ne büyük bir hikmet görür. Kâinatın her cüzünde cisim ile mâna birleşmiştir. Bizim yüzümüzde, vücudumuzda ruhumuz tecelli eder. Derunî olan mütalaâtımız yüzümüze aks eder. Hem o mütalaât bir nazar-ı nâfize ha-fi kalmaz.

Demek oluyor ki kâinatta bir zarf bir de mazruf var. Kezâ bir mâna var bir de onu tebliğ etmek var. İdrak ettiğimiz bir hissi, bir mânayı ya müzikî suretinde savt ile veya mimari ve nakkaşlık tarzında şekil ile tebliğ ederiz. Buna da *sanat* namı verilir.

Maneviyât ile cismaniyâtı ihtiva eden ve bunların tarz-ı mutabakatından, hüsnünden ve şerâit-i hüsnünden bahs eyleyen şube-i felsefeye dahi *hikmet-i bedâyi': estetik* tabir olunur.

[II. Felsefe-i Kadîmenin Tasnifi]

Geçen derste Hikmetin mevzuunu, hal-i hâzırda Hikmet-i a'lâ, İlm-i ahval-i nefis, İlm-i ahlâk, Mantık, Hikmet-i bed[â]yi' diye kabul edilmiş olan suret-i taksimini ve herbirinin mevzuunu teşkil eden saha-i ilmin neden ibaret bulunduğunu söylemiştik.

Tarih-i Hikmetin verdiği malumata ve hükemâ-yı sâlifinin ahlâf yedine intikal edebilmiş olan eserlerine nazaran felsefenin zaman-ı kadîmdeki taksimi pek çok ve mütenevvidir. Felsefede birçok hükemânın ayrı ayrı mezhepleri, ulûm-ı mevcude ve mebâdî-i ûlâya dair muhtelif nazariyeleri var. Bir nazariye birçok kimseler tarafından kabul olunmuş ise *mektep* namını alır. Meselâ Aristo'nun, Eflatun'un, İbn Rüşd'ün, Ogüst Kont'un mektepleri denir. Gerek zaman-ı kadîmin gerek karn-ı ahîrin kendisine mahsus ayrı ayrı bir takım mektepleri var. Felsefeyi tâ kurûn-ı ûlâdan beri teşekkül edip gelen mektepleri ile ve bir kaide-i muttaride dahilinde yani Tarih-i Hikmetin irşadâtına nazaran takip etmek en muvafık usuldür. Bu tarik ile fikre büyük bir zemin-i feyz temin edilir. Meselâ bu usul ile vaktiyle Çin'de, Hint'de, Mısır'da, Yunan'da nasıl düşünölmüş, hakikata ne kadar takarrub edilmiş, neler keşf edilebilmiş, bir fikirden müteselsilen nasıl bir takım efkâr doğmuş olduğu görülerek fikr-i beşerin en yüksek tecelliyâtına kadar sahife sahife okumak, tetkik etmek kâbil olur.

Zihn-i beşer bu âlemde birçok hadisâtın tarz-ı cereyanına şahittir. Hadisât-ı semaviye, arziye, vekâyi'-i nefsanîye insanîyetin her zaman nazar-ı intibahına maruz bulunuyor. Lâkin tarih-i efkâr-ı beşer tetkik edilsin, görülecektir ki evvelâ nazar-ı dikkati celb eden hadisât-ı semaviye olmuş, sonra zeminin hadisâtı, en nihayet vekâyi'-i nefsanîye bilinmeğe başlamıştır. Görölü-

yor ki en yakın olan nefis evvelce nazar-ı itibara alınmak lazım gelirken o en sonraya kalıyor. Zaten efkâr-ı beşer ekseren bu surette tecelli eder.

[1. Hikmet-i Nazariye]

İnsanlar evvelâ hakâyık-ı eşya ve hadisât-ı hariciye üzerinde tetkikatta bulunabilmişler ve ne kadar hadisât-ı tabiiye varsa -ki doğrudan doğruya İlm-i hikmetin daire-i şumulü tahtında addediliyordu- *İlmü't-tabii* namını verdikleri bir şube-i fenne derc ü tahsis eylemişler; kezâlik cismaniyetten muarra ve mevzuu feza ve hareket mânalarından istifade ederek teşkil edilebilen bir takım eşkâlden yani sırf mücerredâttan ibaret olan *İlm-i riyazî* de felsefe-i kadîmede Hikmetin ikinci bir cüzü addedilmiş; bunlara bir de gerek İlmü't-tabii'nin gerek İlm-i riyazînin mebâdisinden bahs eden *Felsefe-i a'lâ* ilave olunarak üç şube-i felsefeden müteşekkil olmak üzere *Hikmet-i Nazariye* vücuda gelmiştir. Bir ilim ki evvelmirde bir tatbik fikri olmayarak yalnız meseleyi hall ü izah edebilmek, sırf tahsil etmek için öğrenilir, o *İlm-i nazarî*dir.

[2. Hikmet-i Ameliye]

Buna mukabil insanlar tarafından cereyan-ı hayatta, suret-i maişette tatbik edilerek istifade etmek için tesis edilen *Hikmet-i Ameliye* mevcuttur ki sırf insanların efâl ve harekâtına esas olmak üzere bir takım kaideler vaz eden *İlm-i ahlâk*; insanların bir heyet-i medeniye olmak itibariyle takip etmeleri lazım gelen düsturları, nizam-ı ictimailerini temin edecek kavânini vaz' u irâe eden *İlm-i tedbîr-i medenî* (siyans politik [*science politique*]); bir ailenin efâline müteallik olan ahkâmdan, vezâif-i aileden nasıl idare edilmek lazım geleceğinden bahs eden *İlm-i tedbîr-i menzil* olmak üzere vaktiyle bu da üç kısma ayrılmış idi.

*

Her şube-i ilmin kendine has bir taksim-i 'ale't-taksimi daha vardır: Meselâ İlmü't-tabii; *Hayvanât*, *Nebatât*, *İlm-i kiyân*⁴¹ namıyla üç kısma tefrîk ediliyordu.

İlm-i riyazîyi dahi; *Kemiyet-i muttasıla*, *Kemiyet-i munfasıla* diye ikiye ayırarak *Hendese* ile *İlmü'l-adedi* tesis eylemişler. Bunlara bir de nazariyatı itibariyle fi'l-hakika Riyaziyattan addolunan *İlm-i mûsikî* ilave edilmiştir.

Bu tarz-ı taksimden sonra Aristo'nun, müteahhürinin daha birçok taksimatı var ki bunların tafsilatına hâcet yoktur.

Bu taksim-i kadîme esas olmak üzere mütekaddimîn bir nazariye vaz eylemişler. Demişler ki ilim herhalde bir *varlıktan* bahs edecektir. Bir şey ya âlem-i haricîde havâss vasıtasıyla idrak edilmeğe sâlih ve maddî bir surette veya zihinde bulunmak itibariyle mevcuttur ki malumat-ı beşeriyeyi bu suretle taksim etmek zamanımızda dahi şayan-ı itibardır ve bu nokta-i nazardan *Hikmet-i Nazariye* ve *Hikmet-i Ameliye* diye taksim yürütmek münasip görülmüştür. Lâkin anlaşıyor ki bu halde İlm-i hikmet cemî-i ulûmu ihti-

41 *Kiyân* Arapçada "kevn" in cem'idir. Kevân yani olan şeylerden bahs eder ki asıl *Fizik* demek olur.

va ediyor. Felsefe-i hâzıra ise bu kadar vüs'ati kabul etmez.

Fakat buna epeyce dikkat etmeli ki evvelâ her şey böyle vâsi olarak te-tebbu edilmeğe başlanmıştır, zira insan hedef-i nazarı ale'l-ekser toptan görür. Buna binaen de ilm-i küllü olur. Bilâhure tettebbuât-ı ciddiye mahsulü olarak o mevzu üzerinde tahlilâta başlanır, taksim edilir. Nihayet her kısm-ı mahsus müstakil bir ilim olarak meydana gelir. Meselâ İlm-i tabii bir şube-i felsefe iken sonradan tahlil tarikiyle tebeyyün etti ki o başlı başına bir ilm-i mahsustur. Vâkıa İlm-i hikmet kendisinden istifadeler eder lâkin asıl mevzuundan hariçtir. Hatta tarîk-i teallüm ve tahsilleri dahi ayrıdır. Ulûm-ı ri-yaziyenin dahi saha-i mevzuu başkadır, tetkikat ile anlaşılmalıdır ki İlm-i hikmet ayrı, Ulûm-ı ri-yaziye nam-ı umumisi tahtında cem olunan ulûm yine ayrıdır.

Nihayet heman umum mekâtib ve mesâlik-i felsefiye tarafından kabul olunan suret-i taksim -evvelce dahi beyan ettiğimiz vechile- *Lojik* yani *İlm-i mantık*, *Psikoloji* yani *İlm-i ahval-i nefis*, *Siyans moral* yani *İlm-i ahlâk*, *Estetik* yani *Hikmet-i bedâyi'*, *Metafizik* yani *Hikmet-i ulâya* inhisar eder.

Diğer taraftan zaman-ı kadimde bu isimlerin medlûlleri dahi tamam ve hal-i hâzırda kabul edildiği surette değil idi. Meselâ Mantık; sırf hasmı ilzâm için bir münazara olmak üzere telakki ederlerdi. Halbuki sonradan anlaşıldı ki Mantık bu daire-i mahdûde dahilinde kalmaz. Fikrin yine nefis-i fikir ile muvafakatini ve haric ile şerâit-i muvafakatini dahi mevzu ittihaz eder. Hatta ulûm-ı mevcudenin tasnifini, fikren ne suretle ve nasıl bir tarîk takip ederek vücuda geldiğini tetkik ederek bu nokta-i nazardan bütün ulûmu daire-i mevzuuna alır.

[3. Hikmet-i Bedâyi']

İlm-i hikmetin ekser ulema tarafından kabul edildiğini beyan ettiğim bu tarz-ı taksiminde *Hikmet-i bedâyi'* diye bir kısm-ı mahsus-ı felsefî görülüyor ki derece-i sâniyede *Mîmari*, *Naht*, *Mûsikî*, *Nakş*, bir de *Şiir* olmak üzere beş kısma ayrılıyor. Dikkat edilsin ki Hikmet-i bedâyi'in ihtiva ettiği aksâmdan sanat-ı mûsikî -izah ettiğimiz vechile- vaktiyle felsefenin ikinci bir fasl-ı mahsusunu addedilen İlm-i ri-yazînin daire-i şumulüne dahildi. Halbuki zamanımızda mûsikî bi-hakkın sanat olmak üzere telakki olunuyor.

Bir mânaya ihsas edilebilir surette bir kalıp verilecek olursa sanat vücudunda gelir. Lâkin sanatın da adı ve âli kısımları olabilir. Eğer tasavvurât, mefhumât gibi yüksek olur, kalıp da müstahsen ve zarîf bulunursa o şeye, *sanâyi'-i nefisedendir* deriz ki bunun kendine has bir felsefesi, bir *hikmet-i bedâyi'* vardır.

Bir mânâ sanâyi'-i nefiseden olmak için fikir, ulviyetini idrak edip müte-lezziz olmalı yani zihin nasib-i memnuniyetkârîsini almalı, meselâ boya ve savt zımında mevcut mefhum-ı nefis idrak edilmelidir. Haricde seyr olunan menâzırın mülevven olması nasıl ki gözlerimizi mutedil bir surette imal eder ve bizde bir hazz-ı mânevî uyandırırorsa sanâyi'-i nefisede de bir mânânın, bir mefhum-ı âlinin nazar-ı istihsanı okşaması için renkli, hayalî ve adeta bir levha halinde bulunması lazım gelir. Bunu ise ancak teşbih temin edebilir ve bu itibar ile şiir elvâh-ı muhayyeledir. Demek oluyor ki teşbih sanatın esası-

nı teşkil eder ve asıl şairiyet de bedî'[i] bir surette eşyada keşf-i mümâselet kabiliyetidir.

[III. Felsefenin Tesis ve Talimi]

Her ilim gibi felsefenin de talimi ile teşkili aynı suretle olmalı yani talim, tedvin ile takip edilmelidir ve bu tarz-ı tahsil ile devam olunursa en iyi bir halde istifade edilmiş olur. Bu aynıyle bir binaya teşbih edilerek kâbil-i izah-tır: Bir binanın heyet-i umumiyesini idrak edebilmek için birkaç suret bulunabilir. Meselâ siz, ya binanın tarz-ı inşasına müdahale etmeyerek, vücuda geldikten sonra, hâricen veya dâhilen tetkik eder, öğrenirsiniz; ya binayı amelî bir nazar-ı teftiş önünde bulundurarak, mimarın tarifâtı îanesiyle nasıl bir kaide-i asliyeye tebe'iyetle vücuda getirildiğine kesb-i vukuf edersiniz; yahut binayı aslen tesis ve inşa eden sizsiniz. Bu üç hal de teşbihten âzadedir ki binanın heyet-i mecmû'asına, teferruat-ı hususiyesine en ziyade infâz-ı nazar edebilip vâkıf olan kendi mimarıdır. Zira mimar hem bir kaideyi esas ittihaz ederek binayı inşa ediyor hem de aynı zamanda kendisine verilen mevâdd-ı ibtidaiyenin ne hikmete mebni ve ne suretle istimal edildiğini düşünerek öğreniyor.

Bu halde bina-yı felsefe de tesis edilirken tahsil olunursa en feyizli bir surette istifade olunur ve idrak-i hakâyık için dahi zaten en sâlim tarîk budur. Kezâlik bir labratuvarlarda müddet-i medîde icra-yı tecârib ile ulûm-ı tabiiyeyi bir nevi tesis ile meşgul olan mütehassısları nazar-ı dikkate alınız, bir de bu mütehassısların telif ettikleri kitapları okuyan tâlibîn-i irfanı düşününüz! Derece-i idrak evvelkilerin lehine olarak hiç şüphe yok ki mütefâvit bulunacaktır.

İlm-i hikmetin -ki idrakât-ı akliye mahsulüdü- laboratuvarı da zihindir. Bina nasıl ki hâricen ve bir şekl-i maddide tesis olunursa felsefe de fikirde öyle kuruluyor. Tabiidir ki bunu zihinde nokta nokta vücuda getirenler en celî ve sarîh bir surette idrak eder.

Her şey gibi İlm-i hikmetin tesisi için dahi bir takım mevâdd-ı ibtidaiye bulunmak lazım gelir. Fakat yalnız bu kadarı kâfi değildir. Bir bina vücuda getirmek nasıl ki bir takım kavâide ittiba' ve mevâdd-ı ibtidaiyesinin bir lüzum-ı mantıkî ile birbirine rabt edilmesi iktiza ederse ilmin, hikmetin dahi tesisinde malumat-ı ibtidaiye o suretle yani bir tertib-i aklî ile yekdiğerine bend edilmek lazımdır. Demek oluyor ki mevâdd-ı ibtidaiye hükmünde bulunan müfredât-ı ilmiyenin zihinde vücuda, bir de onların bir nisbet-i mantıkî gözeterek birbirine rabtı iktiza eder.

Evvelâ İlm-i hikmeti kurmak için malumatı bi-nefsihâ zihinde bulacağız. Bunun iyice anlaşılması için bir fizisyeni bir de fikri basit ve tekemmül etmemiş halde bir Çinliyi nazar-ı dikkate alalım: Aralarındaki fark tabîi ki daha ilk bakışta anlaşılır. Zira biri derecât-ı tahsili takip ve tettebbu-ı zatîsi ile terakki eylemiş, diğeri hal-i aslî-i fitratında kalmıştır. Lâkin aradaki bu farkın mahiyet farkı değil derece farkı olduğu zâhirdir. Eğer birinin malumat-ı müktesebesini, tecrübesini tenzil ederse her ikisi aynı mertebede kalmış olacaktır. Yani mahsul-i tettebbu olarak zihinde iddihâr edilen malumatın tarihinde öyle bir dereceye gelinir ki artık o mânalar atılamaz olur. Atmak kâ-

bil olsa insaniyeti de birlikte hazf etmek lazım gelecek.

Malumat-ı esasiyenin nerden geldiği hakkında hükemâ beyninde ihtilaf vardır. Bir kısım hükemâ diyor ki: Bu malumat insanın fitrat-ı ülâsında, yaratılışında mevcuttur. Kuvve-i fâtıra bunu daha ilk insan halk olunurken nefsin hüviyetine derc etmiş. Yani mahiyet-i nefis olmak itibariyle bu malumat ezelden beri zihinde bulunuyor. Derecât-ı tarihiyenin herhangisinde insanı tetkik edecek olursak bu malumatı göreceğiz. Bir dereceye kadar bu kârîne dahi bize gösteriyor ki bu mevcudiyette bir kıdem vardır ve bu insaniyetin lazımıdır.

Hükemânın bir kısmı da diyor ki: Bu malumat-ı esasiye bize tecrübe tarihiyle girmiştir. İnsaniyet öyle muzlim ve ibtidai bir takım edvâr geçirdikten sonra buna sahip olabilmıştır. Lâkin tecrübe ile kesb edilen bu malumat bilâhure irsen ahfâda intikal ede ede hüviyet-i insaniyette mündemic gibi görünmeğe başlamıştır. Halbuki bu malumat-ı esasiye dahi kesbîdir. İnsan ile beraber doğmamıştır.

Hikmette ehemmiyeti derkâr olan bu meselenin tahkiki için evvel-i hil-kate kadar çıkılır. Biz hangi iddianın mukârin-i hakikat olduğunu tetkik edeceğiz. Yalnız evvelâ hulasaten şunu söylemek lazım gelir ki bu malumat her şeye esastır. Adeta müfredat-ı ilmiyenin saydı için bu bir ağ hizmetini görür. Ve İlm-i hikmet binasını bu malumat üzerine teşkil edeceğiz.

Kaynak: Emrullah [Efendi], "İlm-i hikmet", *Sırat-ı müstakim*, 1/14, s. 214-17 (2 Zilkade 1326/13 T. sâni 1324); 1/23, s. 363-64 (5 Muharrem 1327/15 K. sâni 1324); 1/24, s. 376-77 (12 Muharrem 1327/22 K. sâni 1324).